

על מה אנחנו מדברים כשאנו מדברים על מדינה? מחשבת המדינה הציונית בתקופת המנדט בהקשריה הגלובליים

נמרוד לין

מבוא

בעשור האחרון החלה מתפוררת האקסיומה המחקרית שהניחה כי המדינה היהודית שאליה שאפה התנועה הציונית בשנים שלפני 1948 הייתה בהכרח מדינת לאום ריבונית. דיוויד נ' מאירס, נועם פיאנקו ואריה דובנוב הראו כי אינטלקטואלים ציונים כגון סיימון רבידוביץ, מרדכי קפלן, הנס קוהן ולואיס נאמייר תמכו בסידורים פדרטיביים בארץ ישראל.¹ אולם נדמה שאת התרומה החשובה ביותר למגמה זו הרים דימיטרי שומסקי.

שומסקי מראה בספרו *Beyond the Nation-State* כי הדמויות המרכזיות ביותר בתנועה הציונית – יהודה לייב פינסקר, תיאודור הרצל, אחד העם, זאב ז'בוטינסקי ודוד בן-גוריון – תמכו בשלב כלשהו בהקמת ישות פוליטית יהודית הכפופה למסגרת אימפריאלית או פדרטיבית רחבה יותר.² שומסקי מזכיר לקוראיו כי האבות המייסדים של הציונות התחנכו באימפריות הרב-לאומיות של מזרח אירופה ומרכזה ועד 1917 ביקשו לפעול במסגרת של אימפריה רב-לאומית אחרת: האימפריה העות'מאנית. אין פלא, אם כן, שלמרות השוני הדורי והאידיאולוגי הרב בין דמויות אלה, הן נטו להבין את מושג המדינה כישות פוליטית אוטונומית השייכת למבנה על-לאומי. גם לאחר מלחמת העולם הראשונה המשיכה התנועה

1 David N. Myers, *Between Arab & Jew: The Lost Voice of Simon Rawidowicz*, Waltham, MA 2008; Noam Pianko, *Zionism and the Roads Not Taken: Rawidowicz, Kaplan, Kohn*, Bloomington, IN 2010; אריה דובנוב, "המדינה שבדרך" או האימפריה מכה שנית? אימפריאליזם פדרטיבי ולאומיות יהודית בעקבות מלחמת העולם הראשונה, *ישראל*, חוב' 24 (2016) (להלן: דובנוב, המדינה שבדרך), עמ' 5-36.

2 Dmitry Shumsky, *Beyond the Nation-State: The Zionist Political Imagination from Pinsker to Ben-Gurion*, New Haven, CT 2018

הציונית להיאבק למימוש הזכויות הלאומיות של התפוצה היהודית באירופה, במקביל להקמת בית לאומי יהודי בפלשתינה-א"י. מאבק כפול זה, לטענת שומסקי, הזין את ההתעקשות של ראשי התנועה הציונית למצוא סידור אוטונומיסטי-פדרטיבי בפלשתינה-א"י: לאור המאבק למען זכויות הלאום היהודי באירופה, לא יכלו מנהיגי הציונות למנוע אותן מן הלאום הערבי בפלשתינה-א"י. רק בהצעת החלוקה של 1937 מזהה שומסקי את תחילת התהליך שבמהלכו נפרד בן-גוריון, אז יושב ראש הסוכנות היהודית, מן המודל האוטונומיסטי-פדרטיבי ואימץ את מודל מדינת הלאום, שמצא את ביטויו הפרוגרמתי בתוכנית בילטמור משנת 1942.³ השואה שכנעה את בן-גוריון כי המאבק למען זכויות הלאום של יהודי אירופה נכשל כישלון נורא, ועם הכישלון הזה נעלמה הסיבה לתמוך בזכויות הלאום של המיעוט הערבי במסגרת המדינה היהודית.⁴

במחקריו מבקש שומסקי מאיתנו, ההיסטוריונים של התנועה הציונית ומדינת ישראל, לחשוב מחדש על עקרונות הבסיס המכלכלים את המבט ההיסטורי שלנו. הוא תוקף את הפרדיגמה של מדינת הלאום, אותה אקסיומה היסטוריוגרפית המניחה שראשי הציונות כיוונו מאז ומעולם להקים מדינת לאום יהודית בארץ ישראל. גם כאשר ז'בוטינסקי ובן-גוריון דיברו על 'מדינה יהודית' במהלך שנות השלושים, הם כללו במושג זה אוטונומיה ערבית נרחבת. שומסקי מראה כי ראשי הציונות ניהלו מערכת יחסים סבוכה עם אותה אירופה שביקשו לעזוב וכי הציונות שלהם נועדה גם לשרת את יהודי אירופה שנתרו וייוותרו מאחור. בעיקר מזכיר שומסקי לקוראיו כי ההגות הפוליטית של ראשי הציונות הנצה באטמוספירה הספציפית של מרכז אירופה ומזרחה בסוף המאה התשע-עשרה ואז נשתלה מחדש, יחד עם האנשים שהביאו אותה, בקרקע הארץ-ישראלית וצמחה בה בדרכים שונות ומשונות.

אולם שומסקי הוא היסטוריון של רעיונות ושל הגות מרכז ומזרח אירופית בעיקר. הסיפור הציוני החדש שהוא מציע אינו עוסק בריאל-פוליטיקה בין-לאומית. שומסקי מראה כיצד מאבקים אתניים בתוך האימפריה ההבסבורגית המאוחרת עיצבו את מחשבת המדינה של אבות הציונות, וכיצד קטסטרופות גלובליות, כמו מלחמת העולם הראשונה והשנייה, שינו אותה, אך תקופת בין המלחמות כמעט ואינה מותירה רושם על הנרטיב שהוא טווה. אליבא דשומסקי, מאורעות 1920-1921, הבחירות למועצה המחוקקת ב-1923, מאורעות 1929 והמרד הערבי לא שינו את האופן שבו דמיינו ז'בוטינסקי ובן-גוריון את המדינה היהודית. אפילו הצעת החלוקה של 1937 ניחתה על בן-גוריון, לפי הנרטיב שמציע שומסקי, כרעם ביום בהיר.

במאמר זה אני מבקש להעשיר את תזת המפנה למדינת הלאום של שומסקי בעזרת ההקשר הבין לאומי של תקופת בין המלחמות – העיצוב מחדש של הפוליטיקה הגלובלית

3 שם, עמ' 208.

4 שם, עמ' 216.

באמצעות חבר הלאומים, וההקשר המצומצם יותר של הפוליטיקה היהודית-ערבית-בריטית בתקופת המנדט הבריטי. מיקום מחדש זה, אני מאמין, משנה את האופן שבו אנו מבינים את המפנה הציוני למדינת הלאום. בניגוד לשומסקי, שרואה בהצעת החלוקה של 1937 את נקודת ההתחלה של תהליך הפרידה מן המודל האוטונומיסטי-פדרטיבי, אני טוען שמדובר דווקא בסופו של תהליך שהחל בסביבות 1932, כשראשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית הבינו כי בריטניה לא תתיר הגירה המונית שתביא ליצירת רוב יהודי. הארה זו, שקדמה בחצי עשור לחיסול החיים היהודיים באירופה בידי הנאצים, דחפה את ראשי הציונות לאמץ את מודל מדינת הלאום משום שמודל זה הבטיח שליטה יהודית בהגירה לארץ. הסתת זמן המפנה למדינת לאום לאמצע שנות השלושים מאפשרת לנו לחלק את הפוליטיקה הציונית בתקופת המנדט לשתי תקופות: בין 1917 ל-1937 התבססה הפוליטיקה הציונית על עקרון אי-השליטה ההדרית, שהטעים כי אל ליהודים לשלוט על ערבים ולהפך והוליד סידורים פוליטיים שביקשו לעקוף את יחסי הכוחות הדמוגרפיים בין יהודים וערבים. ההתקבעות על מדינת הלאום הריבונית כמודל המועדף של שלטון עצמי יהודי קיבלה ביטוי רשמי עם ההסכמה המסויגת של ההסתדרות הציונית לחלוקת הארץ ב-1937 ונמשכה עד להקמתה של מדינת ישראל ב-1948.

עקרון אי-השליטה ההדרית היה חלק מפילוסופיית התיישבות רחבה יותר שעמודי התווך העיקריים שלה היו התנחלות הדרגתית, עלייה סלקטיבית והפרדה פוליטית ומרחבית בין יהודים לערבים. פילוסופיה אבולוציונית זו התבססה על ההנחה שהזמן פועל לטובתו של פרויקט ההתיישבות הציונית. אולם ב-1932 החלו פוליטיקאים ציונים לחשוש שמא הזמן פועל דווקא נגד השאיפות הציוניות. התגברות האנטישמיות במרכז אירופה ומזרחה, עלייתם של משטרים פאשיסטיים בגרמניה ובאיטליה, המלחמה הקרה בינם ובין בריטניה ותהליכי הדה-קולוניזציה במזרח התיכון שכנעו את חיים ארלוזורוב, דוד בן-גוריון ומשה שרתוק (ובמידה פחותה את חיים וייצמן) שבבריטניה עלולה לנטוש את תמיכתה בציונות בכל רגע. הדרך היחידה להבטיח הגירה יהודית לפלשתינה-א"י באותה שעה קריטית לגורל יהדות אירופה, לדידם של בן-גוריון ושרתוק, הייתה להקים משטר שבו ההגירה תהיה בשליטה יהודית. בן-גוריון הגיע למסקנה זו בסוף 1935, אולם אפשרות ממשית להקמתה של מדינת לאום הודמנה רק עם הצעת החלוקה של ועדת פיל ב-1937. בדיעבר נבחנה הצעת החלוקה בעיקר בהיבטיה הטריטוריאליים, אולם חשיבותה בעיני מצדדיה בזמן אמת הייתה נעוצה ביכולתה של מדינה יהודית ריבונית לקלוט מאות אלפי פליטים. המפנה הציוני למדינת הלאום, אם כן, לא היה התפתחות אימננטית של האידיאולוגיה הציונית אלא פתרון פרגמטי לצרת היהודים באירופה. החלפת השלטון הבריטי בשלטון יהודי לא נתפסה מטרה בפני עצמה אלא כאמצעי להבטיח הגירה המונית של יהודים מזרח ומרכז אירופיים לפלשתינה-א"י.

קבלתו המסויגת של רעיון החלוקה בהנהגה הציונית מסמלת את תחילת הדומיננטיות של מודל מדינת הלאום במחשבה המדינית הציונית. כתוצאה מכך, ואף על פי שתוכנית

החלוקה של 1937 נותרה אות מתה, היא חוללה שינוי מהותי במדיניות הציונית כלפי ערבי פלשתינה-א"י. ההסכמה להקמתה של מדינה יהודית בעלת מיעוט ערבי גדול טמנה בחובה הסתלקות מעקרון אי-השליטה ההדרית שהדריך את ההנהגה הציונית עד לנקודה זו. אכן, עד שנת 1937 אין בנמצא דיון ציוני ריאליסטי על מקומם של הערבים תחת שלטון יהודי עתידי, הן משום שמבחינה דמוגרפית היה מדובר בחלום באספמיה והן משום שעקרון אי-השליטה ההדרית, שביקש לעקוף את שאלת יחסי הכוחות הדמוגרפיים בין יהודים לערבים, ייתר דיון כזה. הצעת החלוקה של 1937 הציפה בעוצמה רבה את שאלת מקומו של המיעוט הערבי במדינה היהודית.

שאלת המיעוט הערבי מביאה אותנו לטיעון השני שלי: המפנה למדינת הלאום שינה מינה וביה את תפיסת הדמוקרטיה של ההנהגה הציונית. עד 1937 הציעה ההנהגה הציונית חזון פוליטי שהתמקד בדמוקרטיה מוניציפלית ובאוטונומיה לאומית לשני העמים בפלשתינה-א"י. תפקידו העיקרי של חזון זה היה למנוע מההנהגה הערבית כוח פוליטי שיאפשר לה להגביל או לעכב הגירה יהודית לארץ, ובה בעת לשלם מס שפתיים להבטחה שלטון עצמי המגולמת בכתב המנדט. זו הייתה פוליטיקה ציונית של מניעה ודחייה: מניעת מימוש כוחו האלקטורלי של הרוב הערבי ודחיית הקמתם של מוסדות שלטון רובניים עד היווצרותו של רוב יהודי. אולם מה שהיה מקובל במסגרת שלטון קולוניאלי בריטי לא היה מתקבל במסגרת מדינה דמוקרטית המבקשת להיות חברה בחבר הלאומים. הבריטים והציונים הניחו שהמדינה היהודית תוקם כדמוקרטיה פרלמנטרית או לפחות תיעשה כזאת עם הזמן. במסגרת משטר כזה עתיד היה להיות למיעוט הערבי הגדול כוח אלקטורלי עצום, גדול בהרבה מהכוח שהיה לו תחת שלטון המנדט. חברי ועדת החקירה המלכותית (ועדת פיל) הבינו זאת, והציעו טרנספר המוני של הערבים שחיו בשטחים שהוקצו למדינה היהודית. ההתקבלות הנלהבת של רעיון הטרנספר ההמוני בקרב ההנהגה הציונית מצביעה על שינוי רדיקלי בתפיסת הדמוקרטיה הציונית. עד 1937 התרכז המאמץ הציוני ביצירת דמוקרטיה לא-רובנית, שבה לא יינתן ביטוי פוליטי לעובדת היותם של יהודי פלשתינה-א"י מיעוט דמוגרפי. החל ב-1937 התרכזה תפיסת הדמוקרטיה הציונית ככוונן מתמשך של גדול וזכויותיו של המיעוט הערבי תחת שלטון יהודי.

החלק הראשון של המאמר עוסק בהתגבשות עקרון אי השליטה ההדרית מהימים הראשונים של השלטון הבריטי ועד תחילת שנות השלושים, בדגש על ההקשר הבין-לאומי של תפיסה דמוקרטית זו. בסיומה של מלחמת העולם הראשונה נולד מה שאני מכנה 'סדר העולם הווילסוניאני': ניסיון חדשני להסדיר בצורה ידידותית ופתוחה יחסים בין-מדינתיים; להגן באמצעות המשפט הבין-לאומי על מיעוטים במרכז אירופה ומזרחה; ולפשר בין השאיפות האימפריאליות של בריטניה, צרפת ובעלות בריתן ובין עקרון ההגדרה העצמית של עמים לא-אירופיים באמצעות הקמת משטר מנדטים במזרח התיכון, באפריקה ובאוקיינוס השקט. החלק השני מתאר את תהליך ההתרחקות של ההנהגה הציונית ממודל מדינת הלאומים בתגובה להתפרקותו האטיית של סדר העולם הווילסוניאני בשנות השלושים. החלק השלישי

והאחרון מתאר את השינוי שעברה תפיסת הדמוקרטיה הציונית בעקבות ההסכמה לחלוקת הארץ ב־1937 ואת השלכותיה על הולדת המשטר הישראלי ב־1948.

בין וינה, ז'נבה ולונדון: עקרון אי השליטה ההדרגתית וסדר העולם הווילסוניאני, 1917–1932

שאלת עתידה הפוליטי של פלשתינה־א"י העסיקה את ההנהגה הציונית עוד לפני תום המערכה על הארץ. במאי 1918 כתב חיים וייצמן, ראש ועד הצירים, אל ארתור בלפור, שר החוץ הבריטי, כי השלטונות הבריטים בארץ מנסים להסדיר את היחסים בין שני הפלגים הראשיים של האוכלוסייה – היהודים והערבים – באמצעות 'העיקרון הדמוקרטי, המתחשב בכוח המספרי היחסי; והמספרים העצומים פועלים נגדנו, משום שיש חמישה ערבים על כל יהודי'.⁵ 'שיטה זו', המשיך וייצמן, 'אינה מביאה בחשבון את העובדה, שיש הבדל מהותי יסודי בין היהודי לערבי. הטורקי, בהיותו בעצמו בן תרבות נחותה, ראה ביהודי אדם העולה עליו ועל הערבי, וכך בזכות שכלו והישגיו, החזיק היהודי בארץ בעמדה, שהיתה אולי לאין שיעור למעלה מכוחו המספרי. השיטה העכשווית נוטה להיפך לשוות ליהודי מבחינה מדינית מעמד של יליד'.⁶

כבר בשלב מוקדם זה של התבססות השלטון הבריטי בארץ, הבין וייצמן כי יישום העיקרון הדמוקרטי בפלשתינה־א"י יעמוד בעוכריו של הפרויקט הציוני לאור הרוב המוחלט של הערבים באוכלוסייה המקומית. מכתבו של וייצמן היה יריית הפתיחה של קמפיין פוליטי ציוני שנמשך עד הקמתה של מדינת ישראל שלושים שנה מאוחר יותר, שמטרתו הייתה למנוע מהרוב הערבי לתרגם את עוצמתו הדמוגרפית להון פוליטי. אילו נכשל הקמפיין הזה, יש לשער, לא הייתה קמה מדינת הלאום היהודית.

השלב הראשון של הקמפיין האנטי־רובני הציוני נמשך פחות או יותר מהקמת הממשל הצבאי הבריטי בארץ ועד הצעת החלוקה של 1937. הוא התבסס על עקרון אי השליטה ההדרגתית – הדרגתית שיהודים לא ישלטו בערבים ולהפך. ביטוי מוקדם לעקרון אי־השליטה ההדרגתית ניתן בזכויות היהודים וזולתם בא"י, מאמרו של בן־גוריון מינואר 1918 שתבע אוטונומיה 'פנימית' מלאה לעדות הדתיות הלאומיות בארץ, והבדיל בין השטח שבו יחולו הזכויות הממלכתיות של העם העברי לשטח שבו יחולו זכויות התושבים הלא־יהודים.⁷ זו הייתה פרשנות אחת לעקרון אי־השליטה ההדרגתית: הפרדה מרחיבת־משפטית (תחת שלטון בריטי) שתמנע מקהילה אחת להתערב בענייניה של רעותה. פרשנות שונה הציע וייצמן שדרש במאוס 1919, בעת כינוס ועידת השלום בפריז, שהיהודים יקבלו חצי

5 וייצמן לבלפור, 30.5.1918, בתוך: דבורה ברזילי (עורכת), אגרות וייצמן, כרך 8: נובמבר 1917–אוקטובר 1918, ירושלים 1977 (להלן: אגרות וייצמן), מכתב מס' 208, עמ' 236.

6 שם.

7 דוד בן־גוריון, 'זכויות היהודים וזולתם בא"י', בתוך: הנ"ל, אנחנו ושכנינו, תל אביב תרצ"א, עמ' לג.

מהמושבים במוסדות המחקקים של פלשתינה-א"י.⁸ פתרון זה, שיקבל אחר כך את הכינוי 'פריטי', הסכין עם הקמתם של מוסדות שלטון משותפים אך ביקש לעקוף את בעיית הרוב הערבי על ידי התעלמות מיחסי הכוחות הדמוגרפיים בארץ. אלה היו, אם כן, שתי הפרשנויות העיקריות של עקרון אי-השליטה ההדרית: שלטון עצמי אוטונומי מחד גיסא ושוויון מספרי מוחלט במוסדות השלטון מאידך גיסא. למעשה, ז'בוטינסקי שילב בין שתי פרשנויות אלה כבר בסוף 1918, כאשר הציע הקמת פדרציה של אוטונומיות בפלשתינה-א"י, בפיקוח מעצמה ירודית ובהנהלת פרלמנט המבוסס על פריטי בין יהודים לערבים.⁹ הרוב המוחלט של התוכניות הפדרטיביות-אוטונומיסטיות שהציעו מנהיגים ציונים בתקופת המנדט הבריטי – כולל יריביו הגדולים של ז'בוטינסקי בשמאל הציוני – היו וריאציות על המודל המוקדם שהציג ז'בוטינסקי.

מהר מאוד הפכה השאלה האבסטרקטית של אופי המשטר בפלשתינה-א"י לבעיה ממשית. סעיף 2 של כתב המנדט, שאושר על ידי חבר הלאומים ביוני 1922, חייב את בריטניה להקים בארץ מוסדות שלטון עצמי.¹⁰ בפברואר-מארס 1923 נערכו בחירות למועצה המחוקקת, שנועדה להיות פרלמנט מוגבל בהשתתפות שני נציגים יהודים, עשרה נציגים ערבים ו-11 נציגים בריטים. רוב אנשי הוועד הלאומי, ונציגי מפלגות הפועלים בראשם, התנגדו נחרצות להשתתפות יהודית במועצה המחוקקת מחשש שהמועצה תכרסם באוטונומיה של היישוב. רק בעקבות לחץ עז של הנציב העליון הרברט סמואל ושל פרדריק קיש, מנהל המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית בפלשתינה-א"י, התרצה הוועד ונסוג מרעיון החרמת הבחירות. למזלם של אנשי הוועד פתחו הוועד הפועל הערבי והמועצה המוסלמית העליונה במסע תעמולה אפקטיבי להחרמת הבחירות, בהנחה שהשתתפות בבחירות פירושה הכרה בלגיטימיות של שלטון המנדט. שיעורי ההצבעה באוכלוסייה הערבית היו זניחים והבריטים נאלצו לוותר על הקמת המועצה.¹¹ אף על פי כן הבהירו הבחירות הכושלות למועצה המחוקקת לאינטליגנציה היישובית כי יש להציע לכריטים חלופה מושכת להקמת מוסד מחוקק בעל מיעוט יהודי.

אנשי אחדות העבודה, שהתכנסו ב-1924 לוועידה מפלגתית בעין חרוד, העמידו את אחד הדיונים המקיפים ביותר בסוגיית המשטר הרצוי לציונות בשנות העשרים. יוזם הדיון היה שלמה קפלנסקי, שבתחילת שנות העשרים בילה במשרדי פועלי ציון בווינה ובלונדון. עובדה זו חשובה להצעה הפוליטית שהביא לפני ועידת עין חרוד. קפלנסקי החל את הרצאתו

8 בריגדיר-גנרל גילברט קלייטון, 'Note', 12.3.1919, גנוך וייצמן (להלן: ג"ו).

9 יוסף גורני, מדיניות ורמיון: תכניות פרדליות במחשבה המדינית הציונית, 1917-1948, ירושלים 1993, עמ' 13-17. לתוכנית מאוחרת יותר של ז'בוטינסקי ראו, שילה הטיס-רולף, 'תכנית הפריטי של ז'בוטינסקי משנת 1922', ציון, לו (תשל"ב), עמ' 222-226.

10 לכתב המנדט ראו, avalon.law.yale.edu/20th_century/palmanda.asp (נדלה ב-24.5.2020).

11 על הבחירות למועצה המחוקקת ב-1923 ראו, יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, תל אביב 1976 (להלן: פורת, צמיחת התנועה הלאומית), עמ' 119-137; Neil Caplan,

Palestinian Jewry and the Arab Question, London 1978, pp. 150-161

בסקירת יחסיה של תנועת העבודה הציונית עם מפלגת הלייבור הבריטית שעלתה לשלטון, לראשונה בתולדותיה, בתחילת 1924.¹² הוא הבהיר לשומעיו כי למרות שיתוף הפעולה בין תנועת הפועלים הציונית לזו הבריטית, יחסה החיובי של ממשלת הפועלים אל הפרויקט הציוני אינו מובטח, ויש צורך דחוף לרכוש את דעת הקהל הבריטי לטובת ההתיישבות בפלשתינה-א"י.¹³ עוד התלונן קפלנסקי כי הערבים מפגינים יוזמה מדינית ואילו הציונים נגררים אחריהם, וטען כי על ההנהגה הציונית לנקוט גישה אקטיבית יותר בעיצוב העתיד הפוליטי של הארץ.¹⁴ קפלנסקי הציג מצע מקיף של דרישות ציוניות בתחומי הכלכלה וההתיישבות, אך גולת הכותרת של תוכניתו הייתה חזונו לשלטון פרלמנטרי בפלשתינה-א"י: פרלמנט דו-ביתי, שביתו התחתון יבחר בבחירות דמוקרטיות וביתו העליון יהיה מועצה פדרטיבית המבוססת על שוויון מספרי בין יהודים לערבים, כמו ב'אוסטרליה ו[ניו] זילנדה'.¹⁵ רוב חבריו של קפלנסקי דחו את הצעתו. יצחק בן-צבי חיווה את דעתו כי תוכניתו אינה מבטיחה את הגשמת העלייה, ההתיישבות והעבודה היהודית, ורמז כי מוסד נבחר שבו מיעוט יהודי יהיה 'אילוזיה של דמוקרטיה', אלא אם יתבסס על ברית פועלים יהודית-ערבית.¹⁶ בן-גוריון טען שצורת השלטון אינה חשובה משום שהאפנדים מעוניינים בכוח פוליטי גרידא ואל לפועלים הציונים לשתף פעולה עם יריביהם המעמדיים. הטיעון המעמדי אפשר לבן-גוריון להתעלם מתוכן הצעתו של קפלנסקי.¹⁷ הגדיל לעשות יצחק טבנקין, שטען כי במועצה המחוקקת ישלוט 'מיעוט' של אפנדים שאינם מעבדים את אדמת הארץ ולכן אין להם זכות לעכב את ההתפתחות הכלכלית הכרוכה במפעל ההתיישבות הציוני.¹⁸ בדומה לבן-גוריון אפשרה נקודת המבט המעמדית לטבנקין לטעון כי האפנדים אינם מייצגים את הפלחים ולכן ככל מקרה לא יהיה ייצוג אמיתי של הרוב הערבי במועצה המחוקקת. מכיוון שמסיבות מעמדיות לא ייתכן כלל ייצוג אמיתי במועצה המחוקקת, אין טעם בהקמתה. בכירי אחדות העבודה, אם כן, לא היו מעוניינים בשלטון ארצי משותף עם האוכלוסייה הערבית. השאלה המדינית הבווערת, מבחינתם, הייתה שאלת האוטונומיה היהודית. נקודת הייחוס של הדיון באוטונומיה הייתה, אליבא דבן-צבי, 'ארץ-הלאומים המופתית, היא אוסטריה ההבסבורגית', ובמיוחד ההגות האוטונומיסטית של המרקסיסט האוסטרי קרל רנר, שהציע להעניק לקבוצות האתניות השונות באימפריה אוטונומיה טריטוריאלית באזורים שבהם הן רוב דמוגרפי, ואוטונומיה פרסונלית, כלומר אגד של זכויות לאומיות המשוך לאינדיווידואל

12 הועידה הרביעית של אחדות העבודה בעין חרוד, תל אביב תרפ"ו (להלן: הועידה הרביעית), עמ' 16.
 13 שם, עמ' 17.
 14 שם, עמ' 18.
 15 שם, עמ' 21. גרסה מורחבת של תוכניתו של שלמה קפלנסקי מופיעה במאמרו 'תכנית של מדיניות ארץ-ישראלית בשביל ממשלת הפועלים', בתוך: הנ"ל, חזון והגשמה, מרחביה 1950 (להלן: קפלנסקי, חזון והגשמה), עמ' 260-267.
 16 הועידה הרביעית, עמ' 28.
 17 שם, עמ' 33.
 18 שם, עמ' 43-44.

ללא קשר למיקומו הגיאוגרפי, לבני הקבוצה האתנית שחיים מחוץ לגבולות האוטונומיה הטריטוריאלית.¹⁹ בן-גוריון חש שהוועד הלאומי נלחם על יצירת אוטונומיה פרסונלית במקום להתעקש על יצירת אוטונומיה טריטוריאלית, חטא שהוא זיהה עם האג'נדה הגלותית של הבונד שנוא נפשו.²⁰ בחזונו ראה בן-גוריון אוטונומיה יהודית בפלשתינה-א"י הצומחת וגדלה תוך יצירת רצף טריטוריאלית בין נקודות יישוב יהודיות, שכל אחת מהן היא מדינה יהודית בזעיר אנפין.²¹ בעוד אוטונומיה פרסונלית יכולה להתקיים גם במקומות שבהם היהודים הם מיעוט דמוגרפי – כפי שאכן היה ברוב חלקי פלשתינה-א"י – הרי האוטונומיה הטריטוריאלית תלויה ביצירת רוב יהודי מקומי. במחשבת האוטונומיה הציונית היו שאלת העלייה, דהיינו יצירת הרוב היהודי, ההתיישבות, דהיינו יצירת רצף טריטוריאלית יהודי, והמשטר המדיני בפלשתינה-א"י – קשורות אלו באלו באופן שאין להתירו.

בן-גוריון ביקש להבחין בין האוטונומיזם הגלתי ובין האוטונומיזם הפלשתינוצנטרי באמצעות הדגשת המאבק להקמת שלטון עצמי טריטוריאלית, סידור פוליטי שלא היה קיים בתפוצה היהודית. המדינה היהודית התאפיינה בעיניו, בראש ובראשונה, בהיותה בעלת ממדים פיזיים ומוחשיים.²² אולם המדינה היהודית שעליה דיבר בן-גוריון ב-1924 לא הייתה מדינת לאום ריבונית, כי אם שלטון עצמי מוגבל בחסות בריטית: 'אין כוונתנו, כמובן, לשלטון על אחרים. לנו אין כל כוונה, כל רצון וכל צורך לשלוט באחרים. כשאנו אומרים "מדינה" אנו מתכוונים לשני דברים: שאחרים לא ישלטו בנו, ושהאנרכיה לא תשלוט בנו – רוצים אנו לשלוט על עצמנו'.²³ הנה כי כן, ב-1924 הציע בן-גוריון את הניסוח הקלאסי של עקרון אי-השליטה ההדדית.

בראשית נאומו יצא בן-גוריון בדרישה להימנע מדפוסי מחשבה גלותיים ולהציע מחשבה ציונית ארץ-ישראלית מקורית.²⁴ אלא שבאופן אירוני הדיון בשאלת המשטר העתידי ב-1924 נמתח במרחב האינטלקטואלי שבין שתי אימפריות: ההבסבורגית והבריטית. קפלנסקי הציע את תוכניתו כאשר עינו האחת פוזלת לעבר דעת הקהל הבריטית ועינו השנייה פוזלת לעבר הסידורים הפדרטיביים באוסטרליה וניו זילנד, שני דומיניונים בריטיים. אולם הוא לא היה הפוליטיקאי הציוני היחיד שחיפש השראה בהיסטוריה הקולוניאלית של בריטניה. פרדריק קיש, יהודי בריטי בעצמו, הסביר שהאימפריה הבריטית יודעת לעצב חוקות קולוניאליות שישרתו את האינטרסים של המתישבים הלכנים, ואין סיבה שלא תעשה כך גם למען המתישבים היהודים בפלשתינה-א"י.²⁵ חיים ארלוזורוב, השקדן ורחב האופקים שבהוגי

19 שם, עמ' 25-26.

20 שם, עמ' 29.

21 שם, עמ' 30-31.

22 שם, עמ' 30.

23 שם.

24 שם, עמ' 29.

25 קיש, 'Memorandum', 15.8.1928, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), L9/340, עמ' 4.

תנועת העבודה, סקר את החוקות שהנהיגו הבריטים בהודו, במלטה, ברודזיה, בג'מייקה, בצ'יילון, במאוריציוס ובאוסטרליה.²⁶ חברי ברית שלום נהגו להשוות בין המצב בפלשתינה-א"י ובין קולוניות וקולוניות לשעבר ברחבי העולם, ובמיוחד הדומיניונים הבריטיים.²⁷ באופן כללי אפשר לומר שבשנות העשרים היה קשר ישיר בין נכונות של פוליטיקאים ציונים להשוות בין ההתיישבות הציונית לתנועות התיישבותיות אחרות, ובין נכונותם להתפשר בנושא השלטון המשותף ליהודים ולערבים.

בן-גוריון דחה מכול וכול השוואות לפדרציות כמו קנדה ושווייץ, בטענה שבארצות אלה היחס הדמוגרפי בין האוכלוסיות השונות סטטי, ואילו בפלשתינה-א"י התנועה הציונית מנסה ליצור רוב יהודי.²⁸ אנשי אחדות העבודה – בן-גוריון, בן-צבי, וכצנלסון – שאבו השראה מן המחשבה הפוליטית שביקשה להסדיר את היחסים בין הקבוצות האתניות השונות באימפריה ההבסבורגית המנוחה.

שתי אימפריות נעדרות מן הריון המדיני בוועידת עין חרוד. אף שיחסי הרוב המוסלמי והמיעוטים הדתיים והאתניים באימפריה העות'מאנית התבססו על מידה מסוימת של אוטונומיה קהילתית ודתית, שיטת המילת אינה מוזכרת כמעט בשיח הציוני בתקופה זו. גם הניסיון הסובייטי להסדיר את היחסים בין הקבוצות האתניות והלאומיות השונות במסגרת ברית המועצות לא עלה בדיונים אלה.

עם זאת, בין וינה ללונדון התקיים מרחב פוליטי ואינטלקטואלי נוסף שהקרין על המחשבה הפוליטית הציונית בתקופה שבין המלחמות: חבר הלאומים. כפי שטענו לאחרונה מרק מזאוור וסוזן פדרסן, נראה שמניע חשוב להקמת חבר הלאומים היה הרצון של מדינאים אירופים, ובמיוחד של שועי האימפריה הבריטית, לשמר את כוחן של האימפריות האירופיות בעידן ההגדרה העצמית וזכויות המיעוטים.²⁹ אלא שמבחינתם של אינטלקטואלים ציונים רבים, חבר הלאומים בישר על עידן חדש שבו ארגונים בין-לאומיים מכאן ואוטונומיות מקומיות מכאן מכרסמים בריבונותה של מדינת הלאום. ב-1926 דן משה בילינסון בשאלת המועצה המחוקקת וחייב את הקמתה אם ייאסר עליה להתערב בענייני העלייה, ההתיישבות

26 'The Arab Question and its Bearing on the Establishment of Representative Institutions in Palestine', 10.6.1929, **אצ"מ**, S25/3164/1, עמ' 36-43.

27 הנס קוהן, 'לדמותה הפוליטית של ארץ-ישראל', **שאיפותינו**, קובץ א (להלן: קוהן, לדמותה הפוליטית), עמ' כט-ל; 'שיחה בין חברי ברית שלום והוועד הפועל של ההסתדרות', בתוך: **ביולטיין**, מס' 2, 1.11.1929, **ארכיון מפלגת העבודה** (להלן: אמ"ע), 2-1929-001-2, עמ' 7. ראו גם שלמה קפלנסקי, 'שאלת החוקה והסכם יהודי ערבי', בתוך: הנ"ל, **חזון והגשמה**, עמ' 272; ריאיון של ארלוזורוב עם הנציב, 18.3.1932, **אצ"מ**, S25/6297, עמ' 2-3; ישיבת הנהלת הסוכנות, 22.11.1936, **אצ"מ**, עמ' 11.

28 'שיחה בין חברי ברית שלום והוועד הפועל של ההסתדרות', שם, עמ' 8.

29 Mark Mazower, *No Enchanted Palace: The End of Empire and the Ideological Origins of the United Nations*, Princeton 2009; Susan Pedersen, *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire*, Oxford 2015; וראו גם, דובנוב, **המדינה שבדרך**.

והאוטונומיה היהודית.³⁰ הוא הצדיק את צמצום כוחו של הפרלמנט הפלשתינאי³¹ במילים הבאות:

ואל יאמר לנו כי צמצום זה יחטא לדרישות הדמוקרטיה. הטוב שיש במחשבה הפוליטית ובהכרה הפוליטית של אירופה ובמדה ידועה גם של אמריקה, הסתלק זה מכבר מהדוגמה של סוברניות גמורה ומוחלטת של העמים, אפילו על אדמתם הם [...] אם יש איזה טעם לחבר-הלאומים הרי זה דוקא בצמצום הזכויות הסוברניות של עם אחד לעשות בשכנו כישר עם ליבו וכאשר לאל ידו [...] הדמוקרטיה של ימינו ביחסיה הבין-לאומיים מתבטאת בצמצום זכויותיו של עם אחד, כדי שלא תקופחנה זכויותיו של עם שני.³¹

חצי שנה לאחר מכן העלה הנס קוהן, במסגרת הצעת המשטר הפדרטיבי שלו, טיעון דומה להפליא. הוא שאל את קוראיו: כיצד לדאוג לכך שהרוב לא ישתלט על המיעוט? דרך אחת, הוא הציע, היא פיקוח של חבר הלאומים:

כל זמן שקיימים גבולות בין המדינות וכל זמן שצביונות לאומיים שונים נותנים חומר לנגודים פוליטיים, אנו רואים בזאת התקדמות הראויה לברכה, שנגודי-הכוח בין הלאומים בתחומי טריטוריה אחת יוסרו או יומעטו ע"י האוטוריטה של חבר-הלאומים ובעלת המנדט שלו. זהו אחד מהדרכים החשובים בפתרון הפרובלימה המשפטית המדינית הפנימית הכי גדולה בזמננו: הגבלתה או ביטולה של הסוברניות המדינית המוחלטת לטובת חבר הלאומים [...] והבטחת שוויון-זכויות תרבותי, פוליטי וחברותי מוחלט והתפתחותם החפשית של הלאומים השונים השוכנים על טריטוריה אחת, ע"י השגחה בין לאומית, לפי חוקי הגנת המיעוטים שהחלו להתפתח מאחרי המלחמה.³²

פרשנות דומה הציע ז'בוטינסקי בנאומו בקונגרס ה-17, ב-1931, שבו ניסה להגדיר את מטרות הציונות. ריבונות, הוא טען, היא עניין גמיש, שכן חבר הלאומים מצמצם את ריבונותן של מדינות עצמאיות, אבל רוב הוא עניין לא-גמיש: או שהוא הוא קיים, או שלא.³³ כמו יריביו האידיאולוגיים משמאל, גם ז'בוטינסקי שאב השראה פוליטית מהמחשבה האוסטרר-מרקסיסטית של קרל רנר ואוטו באואר.³⁴ שלושה אינטלקטואלים אלה, אם כן, פירשו את סדר העולם הווילסוניאני כצמצום רדיקלי של זכויות המדינה הריבונית לטובת העמים

30 משה בילינסון, 'לשאלת המועצה המחוקקת', דבר, 8.1.1926, עמ' 2.
שם, 31.

32 קוהן, לדמותה הפוליטית, עמ' לה.

33 זאב ז'בוטינסקי, 'על מכתב מקדונלד ועל מטרות הציונות (נאום בקונגרס הציוני הי"ז, באזל, יולי 1931)', בתוך: הנ"ל, נאומים, 1927-1940, ירושלים תש"ח, עמ' 117.

34 שם, עמ' 122.

החיים במסגרתה. רעיון האוטונומיה היהודית השתלב יפה, בעיני חסידיו הציונים, בניסיון של חבר הלאומים להסדיר את היחסים האתניים במזרח אירופה ומרכז באמצעות מערך הגנה על זכויות מיעוטים.

כל עוד נראה היה שסדר עולמי זה יציב ואפקטיבי – פחות או יותר – רבים מבכירי התנועה הציונית היו פתוחים לסידורים אוטונומיסטיים ופרטיביים, שנתפסו כצודקים יותר מן השררה המוחלטת של מדינת הלאום. אולם עם התפוררות סמכותו של חבר הלאומים בתחילת שנות השלושים נעלמה גם הגמישות המחשבתית של רוב מנהיגי הציונות והחלה התקבעותם על פתרון מדינת הלאום.

דוקטרינת ארלזורוב: התגובה הציונית לגסיסתו של סדר העולם הווילסוניאני, 1932–1937

הפיכתו של עקרון אי-השליטה ההדרית למדיניות ציונית רשמית ב-1931 הייתה במידה רבה תגובה לשינוי שחל במשולש היחסים היהודי-ערבי-בריטי בעקבות מאורעות 1929. כבר ב-1926 החל משא ומתן בלתי-רשמי בין מנהיגים פלסטיניים ובין ממשלת המנדט על הקמת מועצה מחוקקת.³⁵ שמעו של המשא ומתן, שהגיע לאוזני ההנהגה הציונית, חייב אותה להציג עמדה מגובשת יותר בשאלת השלטון המשותף בארץ. מאורעות אוגוסט 1929 שכנעו את הנציב העליון, ג'ון צ'נסלור (Chancellor), כי יש לשנות מן היסוד את המדיניות הבריטית בפלשתינה-א"י והוא החל לתמוך בהקמת מוסדות שלטון עצמי מקומיים.³⁶ הפרשנות החדשה של מדיניות בריטניה בפלשתינה-א"י התגלמה בספר הלבן של פספילד (אוקטובר 1930), שחייב הקמת מועצה מחוקקת. איגרת מקדונלד (פברואר 1931) אומנם ביטלה רבים מסעיפיו של הספר הלבן, אך לא את הסעיף הנוגע למועצה המחוקקת.³⁷ התגובה הציונית למשבר ביחסים עם הבריטים והערבים לא איחרה לבוא. כבר בנובמבר 1929 הציג בן-גוריון לפני מרכז מפא"י את תוכניתו האוטונומיסטית-פדרטיבית, 'הנחות לקביעת משטר ממלכתי בא"י'.³⁸ גם תוכניתו של בן-גוריון, כמו תוכניותיהם של קפלנסקי וקוהן, הייתה מבוססת על פרלמנט דו-ביתי שביתו העליון מחולק שווה בשווה בין יהודים לערבים. הנהגת מפא"י דחתה את הצעתו של בן-גוריון, אך כעבור 15 חודש בלבד אימצה

35 פורת, צמיחת התנועה הלאומית, עמ' 200.

36 פנחס עופר, 'התגבשות משטר המנדט והנחת יסודות לבית לאומי יהודי, 1922–1931', בתוך: משה לייסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, חלק ראשון, ירושלים 1989, עמ' 291.

37 Great Britain, Palestine: Statement of Policy by His Majesty's Government in the United Kingdom, Presented by the Secretary of State for the Colonies to Parliament by Command of His Majesty, October 1930, London 1930, pp. 14-15. לאיגרת מקדונלד ראו, api.parliament.uk/historic-hansard/written-answers/1931/feb/13/prime-ministers-letter#S5CV0248P0_19310213_CWA_2 (נדלה ב-24.5.2020).

38 דוד בן-גוריון, 'הנחות לקביעת משטר ממלכתי בא"י', 23.11.1929, אמ"ע, 2-1929-2-001.

מועצת המפלגה באופן רשמי את עקרון הפריטי כפתרון לשאלת המשטר הפלשתיני-א"י.³⁹ מאחורי ההחלטה עמדה ההנחה שלאחר פרסום איגרת מקדונלד תיאלץ ההנהגה הציונית לשאת ולתת עם הממשלה הבריטית על הקמת מועצה מחוקקת.⁴⁰ בכירי מפא"י, מלבד ארלוזורוב, התנגדו להשתתפות במועצה מחוקקת בתנאים הדמוגרפיים השוררים בארץ.⁴¹ במרכז הדיון במועצה עמד נאומו המדיני של ברל כצנלסון, שבו הציע הקמת פדרציה של אוטונומיות שעליה יפקח פרלמנט פריטי.⁴² כצנלסון ניסה למקם את העמדה הסוציאלי-ציונית בין מה שהוא זיהה כהתעקשות הרוויזיוניסטית על הקמתה של מדינת לאום יהודית ובין הנכונות של ברית שלום לקחת חלק במועצה מחוקקת בעלת מיעוט יהודי. כמו ב-1924, נקודת הייחוס של כצנלסון הייתה מזרח אירופה ומרכזה, וליתר דיוק השינוי הפוליטי שעבר האזור במהלך מלחמת העולם הראשונה ואחריה. הוא חזר, מצד אחד, אל הגותו של המרקסיסט האוסטרי קרל רנר, שאותה פירש כקריאה לשוויון מוחלט בין עמים המתגוררים בכפיפה אחת,⁴³ ורחה, מצד שני, את ה'נאציאנאלשטאט' בנוסח פולין וליטא, שתי מדינות שקמו על חורבות האימפריה הרוסית וההבסבורגית והחלו להשתלט מיד, לדעתו של כצנלסון, על המיעוטים האתניים החיים בקרבן.⁴⁴ במילים אחרות, ב-1931 אפשר עדיין לזהות אצל בכיר האינטלקטואלים של תנועת העבודה רתיעה ממודל מדינת הלאום האתנית, כפי שהתגלם במדינות מזרח ומרכז אירופה, וחיוב מוסרי של מודל מדינת הלאומים ההבסבורגית.

רעיון הפריטי, אם כן, החל לרכוש אחיזה במיינסטרים הציוני מסיבות אידיאולוגיות ותכסיסיות כאחד. מחד גיסא הוא נתפס כביטוי המעשי של עקרון אי-ההשתלטות ההדדית ושל מודל מדינת הלאומים האוסטרו-מרקסיסטית. מאידך גיסא הדרישה שהמועצה המחוקקת תתבסס על פריטי אפשרה להנהגה הציונית להתנגד למועצה מחוקקת בעלת רוב ערבי בלי לצבוע בהכרח את התנועה הציונית כתנועה אנטי-דמוקרטית.

מגמת אי-ההשתלטות ההדדית הגיעה לשיאה בקונגרס הציוני ה-17, ביולי 1931. בקונגרס סוער זה הסתיימה הקדנציה הראשונה של וייצמן, ששילם את מחיר התקררות היחסים עם בריטניה ועמדותיו הפשרניות בסוגית הרוב היהודי, כנשיא ההסתדרות הציונית. מצד שני הצליחה תנועת העבודה לחסום מהלך רוויזיוניסטי שביקש להכריז כי מטרתה הסופית של התנועה הציונית היא יצירת רוב יהודי משני עברי הירדן. במקום סלוגן מקסימליסטי זה, אימץ הקונגרס באופן רשמי את סיסמת אי-ההשתלטות ההדדית בנוסח הבא: [עשיית]

39 'החלטות המועצה של מפלגת פועלי א"י', הפועל הצעיר, 27.2.1931, גיליון 19 כרך ב, עמ' 14. ראו גם, אמ"ע, 6-1931-022-2.

40 אניטה שפירא, ברל: ביוגרפיה, תל אביב 2000, עמ' 331.

41 ראו לדוגמה דברי דוד בן-גוריון, מועצת מפא"י, המושב השלישי, 6.2.1931, אמ"ע, 5-1931-022-2, עמ' 9 (139); ארלוזורוב היה מוכן להשתתפות במועצה בתנאים מסוימים מאוד. דברי ארלוזורוב, שם, עמ' 41 (112).

42 'הרצאת ברל כצנלסון על המצב המדיני', שם, עמ' 29.

43 שם, עמ' 28.

44 שם, עמ' 27.

מעשים ממשיים, כלכליים, פוליטיים וסוציאליים שיפלו דרך לשלום ולשיתוף פעולה בין היהודים והערבים בארץ מבלי להתחשב ביחס המספרי שביניהם, על יסוד העיקר: לא להשתלט על אחרים ולא לתת לאחרים להשתלט עלינו.⁴⁵

חיים ארלוזורוב, שנבחר בקונגרס ה-17 לעמוד בראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, עסק בשנתו הראשונה בתפקיד בקשירת קשרים הדוקים עם הנציב העליון החדש, סיר ארתור ווקופ (Wauchope), שנחשב לאוהד שבנציבים העליונים. אולם דווקא נקודת תצפית זו, הקרובה כל כך למנגנון הקולוניאלי הבריטי, הביאה את ארלוזורוב האנגלופיל לכלל ייאוש. במאמרה, 'תפיסת הזמן בפולמוס החלוקה 1937', הבחינה אניטה שפירא כי ארלוזורוב היה כנראה הפוליטיקאי הראשון שכפר בהנחה שהזמן עומד לצד הציונות.⁴⁶ הוא שטח את טיעונו לפני וייצמן במכתב ידוע לשמחה מיוני 1932, שבו שקל אפשרות של הפיכה צבאית נגד הבריטים והקמת שלטון מיעוט יהודי. אלא שחשיבותו של מכתב זה נעוצה פחות במסקנות הסנסציוניות של ארלוזורוב ויותר בניחות מרחיק הראות שהציע לתמונת המצב הארץ-ישראלית והעולמית. הוא אפיין את הפוליטיקה הציונית בת זמנו כ'מדיניות ציונית אבולוציונית וסינתטית', המבוססת על ההנחה כי יש להגשים את מטרות הציונות 'דרגה אחר דרגה ושלב אחר שלב'.⁴⁷ ארלוזורוב הגדיר את השלב הבא ביחסי יהודים וערבים כ'פולשתינה-א"י' כזמן שבו 'יחסי הכוחות הממשיים' ימנעו הקמתה של מדינה ערבית. אם ההתיישבות ההדרגתית מסוגלת להביא את היישוב לנקודה זו, טען ארלוזורוב, יש להמשיך בדרך סלולה של האבולוציוניזם הציוני. 'הייתי מוכן ללכת בדרך זו ללא כל ריטון', הוא כתב לווייצמן, 'אילו ראיתי לפני סיכוי לכמה עשרות שנים של שלום ושל תנאים פחות או יותר יציבים בארץ-ישראל [...]'. לדאבוננו, המצב המדיני בעולם מעורער כל כך והתסיסה במזרח התיכון גוברת בקצב כזה, עד שיש יסוד רופף מאד להנחה אופטימית כזאת.⁴⁸

הוא חזה כי משטרי המנדטים במזרח התיכון ייעלמו תוך פחות מעשור וכי הגבולות בין המדינות המזרח-תיכוניות השונות יעברו שינויים רדיקליים.⁴⁹ כמו כן הבחין כי הפוליטיקה הערבית-פלשתינית נעה ממודל פוליטיקת הנכבדים – שעליו התבססה ההבחנה הסוציאל-ציונית הפשטנית בין אפנדים לפלחים – אל פוליטיקת המונים עם מוטיבים פאן-ערביים ופאן-אסלמיים. עוד הוא הניח כי בתוך חמש עד עשר שנים תפרוץ מלחמת עולם חדשה, כנראה בין מעצמות המערב לברית המועצות, שתביא להתפרקות חבר הלאומים. במקרה של מלחמת עולם, התנבא ארלוזורוב, תיחתם ברית בריטית-ערבית והיישוב ינותק מן העורף

45 'הקונגרס הציוני הי"ז ננעל', דבר, 17.9.1931, עמ' 1.

46 אניטה שפירא, 'תפיסת הזמן בפולמוס החלוקה 1937', בתוך: מאיר אביזוהר וישעיהו פרידמן (עורכים), **עיונים בתכניות החלוקה**, שדה בוקר 1984, עמ' 22-23.

47 ארלוזורוב לווייצמן, 30.6.1932, בתוך: חיים ארלוזורוב, **יומן ירושלים**, תל אביב תש"ט, עמ' 333-334.

48 שם, עמ' 337.

49 שם, עמ' 337-338.

הפיננסי והאנושי שלו – יהדות התפוצות.⁵⁰ זאת ועוד, ארלוזורוב האמין שהריבוי הטבעי העצום של הערבים הפלשתניים יהפוך את המרדף אחר הרוב היהודי למעין גרסה מודרנית של פרדוקס אכילס והצב. ככל שיעברו השנים, כך יקשה על התנועה הציונית להדביק את הפער הדמוגרפי בין שתי האוכלוסיות. ארלוזורוב, אם כן, הניח שלתנועה הציונית יש פחות מעשור להגשים את מטרותיה. לאור ניתוח זה דרש שההנהגה הציונית תעבור מפוליטיקה אבולוציונית – עוד דונם ועוד עז – לפוליטיקה רבולוציונית. המהפכה הציונית, אליבא דארלוזורוב, תתבטא בשלטון מיעוט יהודי אשר ימנע מהאוכלוסייה הערבית לממש את היתרון הדמוגרפי שלה על ידי דיכוי צבאי.⁵¹

תחילה נראה היה שנבואתו של ארלוזורוב היא נבואת שווא. ב־1933 החלה הגירה מסיבית של יהודים פולנים וגרמנים שנמלטו מרדיפות ממשלתיותהם ונראה היה כי רוב יהודי יושג בתוך כמה שנים. עם ההגירה ההמונית הגיעה פריחה כלכלית קצרת ימים. אך משה שרתוק ורוד בן־גוריון, שתפסו את מקומו של ארלוזורוב בראשות המחלקה המדינית של הסוכנות לאחר הירצחו, הגיעו למסקנות דומות לאלה של קודמם בתפקיד. בשיחה עם ווקופ ביולי 1934, אמר בן־גוריון לנציב כי 'אלמנט הזמן רובץ על כתפיו' וכי העולם משתנה: אבן־סעוד הופך לכוח משמעותי בחצי האי ערב, ואילו בגרמניה הנאצית נהרסה כליל האשליה כי היהודים עשויים ליהנות משוויון זכויות בגולה.⁵² חודש לאחר מכן הוא החל לדבר על 'ציונות גדולה' – ההגירה המסיבית ממזרח ומרכז אירופה כ'גורם פוליטי מהפכני' שעשוי לשנות את יחסי הכוחות בארץ.⁵³ בדומה לארלוזורוב גם בן־גוריון בשנות השלושים חיפש אחר מומנט מהפכני שיחליץ את פרויקט ההתיישבות הציוני מן המשבר שאליו נקלע. ב־1934-1935, שנות השיא של העלייה החמישית, נראה היה שהגירה יהודית המונית היא המהפכה שמבקש בן־גוריון.

עדות לכך היא ההתכחשות ההולכת וגוברת של ההנהגה הציונית לרעיון הפריטי. בראשית שנות השלושים הייתה הדרשה לפריטי במועצה המחוקקת כלי הנשק המרכזי במאבק הציוני נגד הקמת המועצה.⁵⁴ והנה, בריאיון שערך שרתוק עם ווקופ ב־16 ביולי 1935, טען שרתוק כי הסוכנות היהודית מעולם לא דרשה באופן רשמי שהמועצה המחוקקת תהיה מבוססת על פריטי.⁵⁵ שלושה ימים לאחר מכן הכריז בן־גוריון לפני הנציב כי הסוכנות לא תסכים להקמת מועצה מחוקקת, גם אם זו תהיה מבוססת על פריטי, והסביר מדוע:

50 שם, עמ' 339.

51 שם, עמ' 341.

52 'Minute of an Interview with his Excellency the High Commissioner on July 29th-30th, 1934', אצ"מ, S25/4162, עמ' 1, 13. התרגום שלי.

53 ישיבת מרכז מפא"י, 8.8.1934, אמ"ע, 7-1934-023-2, עמ' 17.

54 ראו למשל, דברי ארלוזורוב, ישיבת מרכז מפא"י, 29.11.1932, אמ"ע, 3-1932-023-2, עמ' 8;

'Minutes of an Interview with His Excellency the High Commissioner at Government house

on Friday', 16.11.1934, אצ"מ, S25/4162, עמ' 1; וייצמן למקולם מקדונלד, 5.7.1935, ג"ו, עמ' 2.

55 'Minute of Interview with His Excellency the High Commissioner', 16.7.1935, ג"ו, עמ' 1-2.

פּלשתינה־א״י היא הארץ היחידה שיכולה לקלוט פליטים מגרמניה ומפולין ובהתחשב בקצב העלייה הנוכחית – 50,000 בשנה – בעוד כמה שנים תיתכן הבנה יהודית־ערבית שתייתר את הצורך במועצה מחוקקת.⁵⁶

רוח האופטימיות וההעזה של מנהיגי הציונות לא שרדה זמן רב. בדצמבר 1935 הבהיר הנציב העליון כי הוא מתכוון לזרוז את הקמת המועצה המחוקקת ולחוקק חוקים שיגבילו את מכירת הקרקע ליהודים ויקשו על עלייתם של בעלי הון.⁵⁷ אברהם קצנלסון, איש מפא״י, פירש את המהלכים הבריטיים כניסיון לקנות את תמיכתו של העולם הערבי במקרה של 'הסתבכות עולמית'.⁵⁸ במכתב לאיגנצי (יצחק) שווארצבארט מ-28 בינואר 1936, כתב בן־גוריון כי 'המצב האינטרנציונאלי, הפחד מהסתבכות ביס־התיכון, התסיסה החריפה במצרים [...], התסיסה בסוריה, ההסתבכות במזרח הרחוק, הזדיינותה הקדחתנית של גרמניה ההיטלריסטית – כל אלה כנראה לוחצים על הממשלה האנגלית וממריצים אותה לחפש דרך של התפשרות והתפייסות עם העולם הערבי [...] על חשבוננו'.⁵⁹ יום לאחר מכן הכריז שרתוק, בישיבת מרכז מפא״י, כי 'ישנו כיוון חדש בפוליטיקה של הממשלה [הבריטית]'.⁶⁰ שלושת החודשים פברואר-אפריל 1936 בישרו על סיומה של תקופה בהיסטוריה של המנדט. בפברואר-מארס נידונה הצעת המועצה המחוקקת בבית הלורדים ובבית הנבחרים הבריטי. תומכי הממשלה והאופוזיציה כאחד מתחו עליה ביקורת קשה, ולמעשה היא נקברה סופית.⁶¹ היה זה סופם של הניסיונות הבריטיים ליצור מערכת פוליטית משותפת ליהודים וערבים בפלשתינה־א״י. באפריל 1936 פרץ המרד הערבי – מערכה אנטי־קולוניאלית ממושכת ומאורגנת שדחפה את המדינאים הבריטיים לקראת רעיון חלוקת הארץ.

בן־גוריון ראה בשינויים הרי הגורל שהתרחשו בפלשתינה־א״י בין אוקטובר 1935 לאפריל 1936 חלק ממשבר בין־לאומי שאפף את אירופה והמזרח התיכון כאחד. הנרטיב שהציג החל בפלישה האיטלקית לאביסיניה (אתיופיה) באוקטובר 1935, שהביאה בתגובת שרשרת למשבר כלכלי בפלשתינה־א״י.⁶² על פי ניתוחו של בן־גוריון המריצה הפגיעה האיטלקית בהגמוניה היס־תיכונית של בריטניה את ההנהגה הערבית לדרוש ממשלת

56 'Minute of Interview with His Excellency the High Commissioner', 19.7.1935, אצ״מ, S25/6298, עמ' 7-9.

57 דיווח של שרתוק, ישיבת הוועדה הפוליטית של מפא״י, 26.1.1936, אמ״ע, 11-1936-023-2, עמ' 1-8.

58 שם, עמ' 10.

59 דוד בן־גוריון לאיגנצי שווארצבארט, 28.1.1936, בתוך: בן־גוריון, זכרונות, כרך ג, תל־אביב תשל״ג (להלן: זכרונות), עמ' 50-51.

60 המשך ישיבת מרכז מפא״י, 29.1.1936, אמ״ע, 11-1936-023-2, עמ' 1.

61 נורמן רות, 'הוויכוח על המועצה המחוקקת בשנים 1929-1936', מחקרים בתולדות עם־ישראל וארץ־ישראל, ב (1972), עמ' 242-243.

62 בן־גוריון, 'על המצב', 7.5.1936, זכרונות, כרך ג, עמ' 171.

המנדט הקמתה של ממשלה לאומית, איסור על מכירת קרקעות והפסקת העלייה. הבריטים הגיבו בניסיון לצמצם את עליית בעלי ההון ואת שטח האדמה שמוותר היה למכור ליהודים. במקביל פרצו מהומות במצרים ובסוריה שהביאו למשא ומתן בין ההנהגה המקומית ובין בריטניה וצרפת, בהתאם. בן-גוריון ראה באירועים אלה את תחילת הסוף של משטר המנדטים במזרח התיכון וסנונית מבשרת של תהליך דה־קולוניזציה מקיף. בקרוב, הוא ניבא, תהפוך פלשתינה־א"י למדינת המנדט האחרונה במזרח התיכון.⁶³ הוא הבחין כי בריטניה מנסה לייצב את מעמדה במזרח התיכון על ידי חיזוק קשריה עם תימן, ערב הסעודית ועיראק, והוסיף כי כחלק ממגמה זו מנסים הבריטים לפייס את ערביי פלשתינה־א"י.⁶⁴

הצורך של בריטניה בחיזוק בריתותיה במזרח התיכון נבע, לפי בן-גוריון, ממגמת ההתחמשות של גרמניה.⁶⁵ למעשה כבר בסוף 1935 הניח בן-גוריון שהמצב באירופה מתדרדר לקראת מלחמת עולם.⁶⁶ עלייתם של משטרים פאשיסטיים וסמכותניים במזרח ומרכז אירופה הביאה לרדיפת היהודים בגרמניה, בפולין, בליטא, בלטביה וברומניה ושמה ללעג את משטר הגנת זכויות המיעוטים של חבר הלאומים. דא עקא, הצורך של בריטניה להתכונן למאבק בגרמניה ובאיטליה באמצעות קשירת בריתות עם מדינות ערב מנע ממנה להתיר הגירה המונית של פליטים יהודים.⁶⁷ ההנהגה הציונית, אם כן, נקלעה למלכוד: המצב באירופה חייב עזיבה המונית של האוכלוסייה היהודית ובה בעת מנע מבריטניה לאפשר מהלך כזה. לענייננו חשוב לציין את הדמיון הרב בין התחזית של ארלוזורוב ב־1932 לניתוחו של בן-גוריון ב־1936. שניהם הרגישו את התלות הציונית בסדר העולם הווילסוניאני, ובמיוחד במשטר המנדטים שהצדיק ואפשר את הגידול העצום שחוזה היישוב תחת שלטון בריטניה. ארלוזורוב ניבא את התפרקותו של משטר המנדטים, ובן-גוריון חזה בו כמו עיניו בצילה של מלחמת עולם הממששת ובאה. הן בן-גוריון הן שרתוק קראו את מכתבו של ארלוזורוב לווייצמן ושרתוק אף התייחס אליו פעמיים באמצע 1936: בישיבת מרכז מפא"י ב־21 במאי הוא הבהיר כי המפנה לרעה במדיניות הבריטית לא היה תוצאה של המרד הערבי אלא חלק מן התהליך ההיסטורי שהוביל לפרוץ המרד.⁶⁸ ארלוזורוב, הסביר שרתוק, הבחין כי הנציב החליט להקשות על יצירתו של רוב יהודי עוד ב־1932, וכי 'את השנה השנייה של כהונת הנציב בילה ארלוזורוב בהרגשת ייאוש מכיוון הפוליטיקה של הנציב'.⁶⁹ למוחרת

63 דברי בן-גוריון, ישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, 9.3.1936, אמ"ע, 12-1936-023-2, עמ' 2-3.

64 בן-גוריון, 'על המצב', 7.5.1936, זכרונות, כרך ג, עמ' 172.

65 מכתב בן-גוריון לשוארצברט, 28.1.1936, שם, עמ' 50-51.

66 מכתב מאת בן-גוריון, 27.12.1935, אצ"מ, S25/4088, עמ' 9; דברי בן-גוריון, ישיבת הנהלת הסוכנות,

22.3.1936, זכרונות, כרך ג, עמ' 94; דברי בן-גוריון, ישיבת הנהלת הסוכנות, 21.10.1936, אצ"מ, עמ' 11.

67 בן-גוריון, 'על המצב', 7.5.1936, זכרונות, כרך ג, עמ' 172.

68 דברי שרתוק, ישיבת מרכז מפא"י, 21.5.1936, אמ"ע, 12-1936-023-2, עמ' 4-7.

69 שם, עמ' 11.

הוא הזכיר את רעיון הדיקטטורה הצבאית של ארלוזורוב.⁷⁰ הנה כי כן, הדיאגנוזה הפוליטית של בן-גוריון ושל שרתוק ב-1936 הייתה זהה לזו של ארלוזורוב. הפתרון שהציע בן-גוריון למצב הקשה שאליו נקלעה התנועה הציונית היה 'מדיניות של מדינת היהודים': הוצאת מיליון יהודים מגרמניה ופולניה והעברתם לפלשתינה-א"י.⁷¹ בשלב מוקדם זה – מארס 1936 – עוד האמין בן-גוריון כי בריטניה תסייע באופן אקטיבי למאמץ עצום זה.⁷² אכן, סוגיית ההגירה ההמונית הייתה הצורך הפוליטי שממנו התפתח מושג מדינת הלאום הבן-גוריוני בסוף שנות השלושים. כאשר פרץ המרד הערבי הגדיר אותו בן-גוריון כמלחמה נגד העלייה היהודית ונגד האפשרות של יצירת רוב יהודי.⁷³ במילים אחרות, הייתה זו בעיניו מלחמה דמוגרפית. ואכן, בחודשים הראשונים למרד החשש הגדול ביותר של ההנהגה הציונית היה מפני הפסקה בריטית יזומה של העלייה היהודית. הפנטזיה הבן-גוריונית על עלייה המונית שתימשך שנים מספר הייתה תלויה בשקט ביטחוני. המרד הערבי אילץ את בן-גוריון לנטוש, לזמן מה, את תוכניותיו הגרנדיוזיות למחפכה דמוגרפית ולהתרכז בכיבוי שריפות פוליטיות. בסוף ספטמבר 1936, לקראת בוא ועדת החקירה המלכותית לארץ, דרש וייצמן שהתנועה הציונית תפרסם באופן רשמי את תמיכתה בפריטי כדי לרצות את הבריטים.⁷⁴ הדיון על דרישה זו הדגיש עד כמה דעכה ההתלהבות הציונית לרעיון הפריטי מאז תחילת שנות השלושים. במפא"י הדעות בנוגע לפריטי היו חלוקות,⁷⁵ אך כאשר עלתה הצעתו של וייצמן לדיון במושב הוועד הפועל הציוני המצומצם באמצע אוקטובר 1936, נחשף במלואו היקף ההתנגדות לפריטי בתנועה הציונית. יהושע סופרסקי מהציונים הכלליים, מאיר יערי מהשומר הצעיר, מאיר גרוסמן ממפלגת המדינה העברית הרוויזיוניסטית ומנחם אוסישקין דחו את רעיון הפריטי כפגיעה בזכויות העם היהודי.⁷⁶ יהושע השל פרכשטיין, איש המזרחי, אמר שהערבים יראו בפריטי התאבדות יהודית.⁷⁷ שלמה זלמן שרגאי, נציג הפועל המזרחי, הציע לומר לערבים את האמת: ארץ-ישראל תהיה בשלטון היהודים.⁷⁸ בן-גוריון, מנגד, טען כי רעיון הפריטי נוגע רק לתקופת השלטון הבריטי בארץ, 'שלא ימשך לנצח'; כי שאלת ההכרזה על התמיכה בו

70 משה שרת, יומן מדיני 1936, תל אביב 1968 (להלן: שרת, יומן מדיני), עמ' 133.

71 דברי בן-גוריון, ישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, 9.3.1936, אמ"ע, 12-1936-023, עמ' 2-3.

72 למשל קטע מיומן בן-גוריון, זכרונות, כרך ג, עמ' 91.

73 ישיבת הנהלת הסוכנות, 3.5.1936, אצ"מ, עמ' 7-8; כינוס של הוועד הלאומי על המצב, 5.5.1936, זכרונות, כרך ג, עמ' 164.

74 יומן בן-גוריון, 30.9.1936, זכרונות, כרך ג, עמ' 447-448; וייצמן לשרתוק, 2.10.1936, אגרות וייצמן, כרך 17, מכתב 327, עמ' 325; ישיבת הנהלת הסוכנות, 4.10.1936, אצ"מ, עמ' 3; ישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, 12.10.1936, אמ"ע, 15-1936-023, עמ' 4.

75 שם.

76 מושב הוועד הפועל הציוני המצומצם, 14.10.1936, אצ"מ, A24/1166, עמ' 17-26.

77 שם, עמ' 31.

78 שם, עמ' 35.

היא 'תכסיסית' בלבד; וכי מטרתה העיקרית של ההכרזה היא למנוע מהבריטים להגביל את העלייה.⁷⁹ יום לאחר מושב הוועד הפועל המצומצם סיכם זלמן רובשוב (שז"ר), איש מפא"י, את יחסה של הנהגת התנועה הציונית לעקרון אי-השליטה ההדרית:

מבחינת החינוך הפוליטי והמוסרי של הציונות עד עכשיו קשה היה לתאר שדבר זה יתקבל. לא הכינונו את הקרקע לכך. ואם כי עניין האי-השתלטות הנהו כבר בן 5 שנים בהסתדרות הציונית, מי שיחקור את התפתחות המושג הזה בחינוך הציוני יוכיח כי לא רבות עשו על מנת להשריש אותו בלבבות; ואם כי המושג הזה נתקבל עוד בקונגרס ה-17 וחתמו עליו גם פרבשטיין (ועמנואל) ניומן וכו' – הרי הם עצמם לא היו מוכנים להנחיל אותו לתנועה. כלפי חוץ אמנם חזרו על כך וחזרו. כמעט שאין תעודה ציונית שלא השתמשו בה במושג זה, אבל כלפי פנים – בשום מאמר ובשום גילוי-פעולה לא עשו מאומה כדי שמושג זה יכה שורש. ואם הדבר לא הוכן, אם לא חורש ולא זורע, אין פלא שלא קל להביא את הקציר לגורן.⁸⁰

שז"ר ראה את הדברים נכוחה. גם תומכי רעיון הפריטי במפא"י, מלבד חסידיו האדוקים ביותר של וייצמן, איבדו בו עניין כשיטה פוליטית שמוסריותה עולה על זו של שלטון הרוב. פריטי שימש כעת כתכסיס ותו לא. בשלב זה הפסיק הריון לעסוק בשאלת ההצדקה המוסרית והפוליטית של המושג והפך לדיון בשאלת התועלת הפוליטית של ההכרזה על תמיכה בפריטי לפני הוועדה המלכותית. לבסוף הוסכם שווייצמן יקרא לפני חברי ועדת החקירה את החלטת הקונגרס ה-17 בדבר אי השליטה הדרית ויעסוק בפריטי רק אם יישאל על כך.⁸¹ וייצמן התעלם מהחלטתה של הנהלת הסוכנות. בעדותו לפני ועדת החקירה המלכותית הוא הצהיר כמעט מייד על התמיכה הציונית בעקרון אי-השליטה ההדרית וברעיון הפריטי ואף הגדיל לומר כי אינו צופה שתקום מדינה יהודית בפלשתינה-א"י ואין זו כוונתה של הנהגה הציונית להקים מדינה כזאת.⁸² גם בן-גוריון חזר על המחויבות הציונית לעקרון אי השליטה ההדרית בעדותו.⁸³ לאחר סיום מתן עדותו העריך וייצמן כי חברי הוועדה לא השתכנעו מטיעונו.⁸⁴ חבר הוועדה רג'ינלד קופלנד, במיוחד, ניסה להסיט את וייצמן ממחשבת הפריטי אל רעיון רדיקלי אחר – חלוקה.⁸⁵

79 מושב הוועד הפועל הציוני המצומצם, 14.10.1936, ישיבה שנייה, זכרונות, כרך ג, עמ' 468-473.
80 ישיבה מורחבת של מרכז מפא"י, 15.10.1936, אמ"ע, 15-1936-2-023, עמ' 24.
81 ישיבת הנהלת הסוכנות, 23.11.1936, אצ"מ, עמ' 3-4.
82 Chaim Weizmann, 'The Dual Obligation', 23.12.1936, in: *The Letters and Papers of Chaim Weizmann* (ed. by Barnett Litvinoff), series B, vol. 2, Jerusalem 1983, p. 213 (להלן: וייצמן, החובה הכפולה).
83 'עדות בן-גוריון בפני הוועדה המלכותית', 7.1.1937, זכרונות, כרך ד, עמ' 5.
84 ישיבת הנהלת הסוכנות, 25.12.1936, אצ"מ, עמ' 1.
85 וייצמן, החובה הכפולה, עמ' 222, 229, 'Palestine Royal Commission, Notes of Evidence'.

החרושת הפוליטית סביב שהותה של ועדת החקירה המלכותית בארץ אינה מסמנת את התפוגגותו המוחלטת של רעיון הפריטי הציוני. ב־1939 הוא ישוב לשמש את ההנהגה הציונית בשיחותיה עם הממשלה הבריטית בארמון סנט ג'יימס, שיחות שכישלונן יביא לפרסומו של הספר הלבן של 1939.⁸⁶ אך הדיונים הציוניים בתקופה זו מבהירים עד כמה איברו רעיון הפריטי ועקרון אי השליטה ההרדית את חינוס המוסרי בעיני המנהיגים הציונים.⁸⁷ יש לשער שגורמים קרובים ורחוקים כאחד אחראים לכך: מצד אחד האלימות חסרת התקדים של המרד הערבי, שהרחיקה כל מחשבה על חיים משותפים בפלשתינה־א״י, ומצד שני משבר הדמוקרטיה החרף באירופה – ובמיוחד השפעתו על המיעוטים היהודיים – שערער על עצם קיומן של קהילות יהודיות בצוותא עם לא־יהודים. וייצמן נותר האישיות הציונית היחידה כמעט שהגנה על הפריטי כעיקרון פוליטי לגיטימי. בן־גוריון עשה זאת מן השפה לחוץ, בעודו מהרהר באלטרנטיבות שונות למודל מדינת הלאומים. כפי שראינו, משמאל ומימין למפא״י עקרון אי השליטה ההרדית איכר את הלגיטימיות הרעיונית שלו. המנהיגים הציונים לא רצו שאחרים ישלטו ביהודי הארץ, אבל הראו נכונות הולכת וגוברת לשלוט באחרים.

הצעת החלוקה של 1937 כקו פרשת מים

בן־גוריון מיהר לאמץ את רעיון חלוקת הארץ, גם אם לא את התוכנית הספציפית שהציעה ועדת החקירה המלכותית. הוא מסר את עדותו לפני ועדת החקירה המלכותית ב־7 בינואר 1937 ופחות מחודש לאחר מכן כבר הציג תוכנית חלוקה משלו במרכז מפא״י.⁸⁸ הוא הצדיק את חלוקת הארץ בכך שמדינה בחלק מהארץ תיתן לנו אפשרות של עלייה והתיישבות גדולה ברשותנו הגמורה במכשירים ממלכתיים [...] התכנית הזאת מוסרת את ענייני העלייה וההתיישבות בידינו בהחלט, ואנו נפטרים מפיקוח הממשלה האנגלית על גירולנו.⁸⁹ תמיכתו בריבונות יהודית נבעה לא מהתגלות אידיאולוגית אלא מניתוח קר של הפוליטיקה המקומית והבין־לאומית. יהודי אירופה נזקקו להצלה, משטר המנדטים הלך ונעלם מן העולם ובריטניה חיזרה אחר העולם הערבי במסגרת מאבקה נגד גרמניה ואיטליה. במצב כזה, העריך בן־גוריון, ימיו של המנדט הבריטי בפלשתינה־א״י, לפחות בגרסתו הפרו־ציונית, היו ספורים. דו"ח ועדת החקירה המלכותית אישש את חששותיו. תוכנית החלוקה של הוועדה הוצעה כאלטרנטיבה לשורה של צעדים 'פליאטיביים': הגבלת ההתיישבות היהודית לעמקים

8.1.1937, ג'ו, עמ' 12.

86 וייצמן למלקולם מקדונלד, 10.3.1939, בתוך: *The Letters and Papers of Chaim Weizmann* (ed. by Camillo Dresner), Jerusalem 1978, כרך 19, מכתב מס' 29 (להלן: מכתבים ומאמרים), עמ' 27.

87 ב־1931 התייחס ברל כצנלסון לפריטי כאל חלק אינטגרלי מרעיון מדינת הלאומים. ב־1937 הוא ראה בו לא יותר מתכסיס. ברל כצנלסון, 'לבירור מצבנו המדיני', 23.1.1937, בתוך: הג'ל, כתיב ברל, כרך שמיני, תל אביב תש"ח, עמ' 235.

88 ישיבת מרכז מפא״י, 5-6.2.1937, אמ"ע, 16-1937-023-2, עמ' 4-8.

89 שם, עמ' 8.

וקביעת גבול עליון של 12,000 עולים לשנה לחמש השנים הקרובות.⁹⁰ יישום צעדים אלה, לדעתו של בן-גוריון, היה מרוקן את משטר המנדט מתוכנו והופך את הציונות ל'עניין של חובבנים'.⁹¹ חלוקת הארץ, אם כן, הייתה הרע במיעוטו. המדינה היהודית המקוצצת שהבטיחה תוכנית החלוקה לא הייתה המדינה שלה פיללו תומכי רעיון החלוקה, אך היא לא נתפסה כמטרה לעצמה אלא כמכשיר להשגת מטרות אחרות, ובראשן עלייה המונית.⁹² דא עקא, קבלת רעיון החלוקה וההסכמה להקמת מדינה יהודית ריבונית טמנו בחובן קשיים ייחודיים. פילוסופיית ההתיישבות האבולוציונית התבססה על שתי הנחות יסוד, דמוגרפית וטריטוריאלית, שהיו בעלות חשיבות פוליטית מכרעת. האחת, שריבונות יהודית נתגשם לאחר שייחוד רוב יהודי, והשנייה, שההתיישבות היהודית תקיף את כל ארץ ישראל ההיסטורית, כולל עבר הירדן. הרוב היהודי יבטיח את אופייה היהודי של הארץ, ואילו המרחבים הגדולים של ארץ ישראל ההיסטורית יאפשרו התיישבות של מיליוני יהודים לצד האוכלוסייה הערבית הקיימת. הצעת החלוקה הפכה חזון זה על ראשו. היא שרטטה מדינה יהודית שיש בה רוב יהודי זעור וצמצמה את תחום ההתיישבות היהודית לחמישה מיליון דונם בפלשתינה-א"י.⁹³

שאלת הקיימות הטריטוריאלית של המדינה היהודית המוצעת הסעירה את משתתפי הקונגרס הציוני ה-20, שהתכנס באוגוסט 1937. מחייבי החלוקה ניסו להוכיח שאפשרויות ההתיישבות תחת שלטון המנדט הולכות ומצטמצמות ואילו מתנגדיה ביקשו להראות שהשטח הקטן של המדינה המוצעת אינו מספיק לקליטת עלייה המונית. באופן טבעי הדגישו שוללי החלוקה שגם בשטח המדינה היהודית המוצעת רוב האדמות כבר מיושבות בידי ערבים.⁹⁴ גם בן-גוריון, בכיר מחייבי החלוקה, ציין ביומנו כי מתוך 4.8 מיליון הדונם המוקצים למדינה היהודית, 3.6 מיליון דונם היו כבעלות ערבית.⁹⁵ עובדה זו חייבה רפורמה אגררית מקיפה או העברת אוכלוסין מסיבית; רבים משוללי החלוקה לא האמינו שמדובר בתרחיש ריאלי.⁹⁶ בתנאים ששררו ב-1937, העלייה היהודית הייתה תלויה עדיין באוכלוסייה הערבית – אפילו במסגרת מדינה יהודית ריבונית.

90 *Palestine: Royal Commission Report*, London 1937, pp. 336

91 יומן בן-גוריון, 5.5.1937, *זכרונות*, כרך ד, עמ' 174.

92 מכתב בן-גוריון למרכז מפא"י, 1.7.1937, *אמ"ע*, 22-1937-022, עמ' 10.

93 יומן בן-גוריון, 4.7.1937, *זכרונות*, כרך ד, עמ' 281.

94 דברי אידלסון, 'ישיבה ראשונה', 10.7.1937, מועצת מפא"י, המושב ה-12, *אמ"ע*, 22-1937-022, עמ' 1; דברי ציזלינג, 'ישיבת ערב', שם, עמ' 4; 'דברי הח' ברל כצלסון במועצת מפא"י', שם, עמ' 17.

95 יומן בן-גוריון, 28.11.1937, *זכרונות*, כרך ד, עמ' 451.

96 דברי קפלנסקי, 'ישיבה חמישית', 30.7.1937, בתוך: *על דרכי מדיניותנו: מועצה עולמית של איחוד פועלי-ציון (צ.ס.)-התאחדות*, תל אביב תרצ"ח (להלן: *על דרכי מדיניותנו*), עמ' 91; דברי בנקובר, שם, עמ' 94; דברי אידלסון, 'ישיבה שישית', 31.7.1937, שם, עמ' 105-106; דברי מאירסון, 'ישיבה שביעית', 31.7.1937, שם, עמ' 123.

גודלו של המיעוט הערבי הטריד את מנהיגי הציונות לא פחות. ועדת החקירה המלכותית ציינה כי בשטח המדינה היהודית המוצעת חיו 225,000 ערבים, אך המספר שהשתרש בשיח הציוני היה 300,000 – המספר שבו נקבה ועדת החקירה המלכותית בתוספת ערביי חיפה, טבריה, צפת ועכו.⁹⁷ ארבע ערים מעורבות אלה נועדו להישאר תחת שלטון מנדטורי אף על פי שהן נכללו בשטח המדינה היהודית. לפי אומדן אחד של הסוכנות היהודית חיו בשטח המדינה היהודית 319,400 יהודים (או 51.8 אחוז מכלל האוכלוסייה) ו-296,400 לא יהודים (48.2 אחוז).⁹⁸ ההנהגה הציונית לא הייתה מרוצה, בלשון המעטה, מנוכחותו של מיעוט ערבי עצום במדינה היהודית. הוא נתפס כאיום ביטחוני,⁹⁹ כתירוץ להתערבות בריטית בענייני המדינה היהודית,¹⁰⁰ כעול כלכלי,¹⁰¹ וכבעיה דמוקרטית.¹⁰²

הקונגרס ה-20 הסמיך את הנהלת הסוכנות לשאת ולתת עם ממשלת בריטניה על חלוקת הארץ. אף על פי שבריטניה נסוגה מרעיון החלוקה בקיץ 1938, החלטת הקונגרס ה-20 היא רגע מכריע בתולדות התנועה הציונית. ההסכמה המשתמעת להקמת מדינה יהודית בעלת מיעוט ערבי משמעותי פירושה היה שההנהגה הציונית ויתרה על עקרון אי השליטה ההדרית שאפיין את מדיניותה בשני העשורים הראשונים של השלטון הבריטי בפלשתינה-א"י. מדובר היה בהצהרה שהיהודים אינם מוכנים להישלט בידי אחרים, אך הם מוכנים לשלוט באחרים. בין 1917 ל-1937 שיח הזכויות של ההנהגה הציונית עסק בשאלת זכויות המיעוט היהודי בפלשתינה-א"י בהווה – ובעיקר בזכות לעבודה, לעלייה, להתיישבות ולייצוג פוליטי. אומנם הפעילות הציונית בתקופת המנדט הייתה מכוונת לעתיד – לרגע שבו ייווצר רוב יהודי בפלשתינה-א"י – אך ההנהגה הציונית נמנעה במכוון לעסוק בפרטים הספציפיים שירכיבו את אותו עתיד רחוק. ההסכמה להקמתה של מדינה יהודית הסיטה את שיח הזכויות מהמיעוט היהודי בהווה למיעוט הערבי העתיד: מה יהיה גודלו והיקף זכויותיו. במידה רבה, דמותו של המשטר העתידי במדינה היהודית נבנתה סביב סוגיית המיעוט הערבי.

-
- 97 יומן בן-גוריון, 4.7.1937, זכרונות, כרך ד, עמ' 281-282; דברי שר, 'ישיבת ערב', 10.7.1937, אמ"ע, 2-022-1937-22, עמ' 12.
- 98 Estimate of the Settled Population, March 1937, in the Three Proposed Areas: Jewish Area, Corridor and Arab Area, יולי 1937, אצ"מ, S25/5126.
- 99 דברי בן-גוריון, ישיבת מרכז מפא"י, 5-6.2.1937, אמ"ע, 2-023-1937-16, עמ' 8-9; דברי שרתוק, שם, עמ' 11; פגישת וייצמן, שרתוק ורוקוף, 14.3.1937, בתוך: שרת, יומן מדיני, 1937, עמ' 66; שם, עמ' 70; דברי מרמינסקי, ישיבת מרכז מפא"י, 10.4.1937, אמ"ע, 2-023-1937-16, עמ' 24.
- 100 מכתב לבן-גוריון, בתוך: שרת, יומן מדיני, 1937, עמ' 204; דברי כנלסון, 'ישיבה אחת-עשר', 2.8.1937, על דרכי מדיניותנו, עמ' 179.
- 101 הילדה אופנהיימר, 'The Economic Position of the Arab Minority in the Proposed Jewish State', יולי 1937, אצ"מ, S25/10058.
- 102 דברי שר, 'ישיבת ערב', 10.7.1937, מועצת מפא"י, המושב ה-12, אמ"ע, 2-022-1937-22, עמ' 12; ליאונרד שטיין, 'Notes on Treaty and Constitution', 22.11.1937, אצ"מ, S25/5147 (להלן: שטיין, הערות).

ואומנם, מיד לאחר נעילת הקונגרס ה-20, שאלת המשטר העתידי במדינה היהודית החלה להעסיק את ההנהגה הציונית. באוגוסט 1937 ציין בן-גוריון ביומנו קווים לדמותו של משטר המדינה היהודית. חזון ראשוני זה מאופיין ביחס אמביוולנטי למיעוט הערבי, אמביוולנטיות שתלווה את השיח הציוני בנוגע לאוכלוסייה הערבית עד הקמת המדינה. מצד אחד קבע בן-גוריון כי יהיה שוויון גמור בין התושבים היהודים לערבים במדינה היהודית,¹⁰³ וכי המדינה תתייחס אל הערבים כאילו הם יהודים.¹⁰⁴ מצד שני המשטר הפוליטי במדינה – חוקתה, ממשלתה ויחסיה הפנימיים והחיצוניים – ייקבע על ידי תעודתה: 'קליטת המונים בארץ'. השוויון בין יהודים לערבים יהיה מלא מלבד בענייני עלייה – הגירה ערבית תיאסר ומהגרים לא-חוקיים יגורשו 'בלי רחמים'. יתר על כן, בן-גוריון הניח שעד שיתייצב השלטון היהודי במדינה, היא תישלט באמצעות חוקי חירום.¹⁰⁵

שאלת משטרה הממשי של המדינה היהודית נעשתה דחופה יותר עם בואה של ועדת החלוקה לארץ בסוף אפריל 1938. במהלך עדותם גילו וייצמן, בן-גוריון ושרתוק כי חברי הוועדה מתעניינים בעיקר במעמד של הערבים במדינה היהודית. וייצמן הבהיר כי המדינה היהודית העתידה תהיה דמוקרטית פרלמנטרית מלאה ולתושביה הערבים תהיה זכות שווה לבחור ולהיבחר.¹⁰⁶ חברי הוועדה שאלו את הנציגים היהודים כיצד תוקם מדינה יהודית ודמוקרטית כאשר כמעט מחצית מתושביה ערבים.¹⁰⁷ לבן-גוריון הייתה תשובה פשוטה מאוד: בתוך שנה מרגע השגת העצמאות יעלו 50,000 יהודים וייוצרו רוב יהודי נאה. אולם כאשר הוא נשאל כיצד ינוהל שטח המדינה היהודית בזמן שבין סיום המנדט ועד השגת הרוב היהודי, הוא נאלץ להציג תמונה מורכבת יותר: בתקופת מעבר זו, העלולה להימשך שלוש או ארבע שנים, בריטניה תהיה אחראית עדיין לביטחון וליחסי החוץ, אך השליטה בהגירה ובהתיישבות תהיה בידי הסוכנות היהודית.¹⁰⁸ בן-גוריון נשאל אם הוא רואה בעיה בקיומה של ממשלה בתוך ממשלה, ועוד ממשלה אוטוקרטית.¹⁰⁹ יושב ראש הסוכנות לא נרתע משם התואר 'אוטוקרטית' והסביר: 'המדינה היהודית תתחיל רק כאשר המדינה היהודית תהיה קיימת ולפני כן יהיה משטר אוטוקרטי'.¹¹⁰ במילים אחרות, המדינה היהודית תהיה קיימת בפועל מרגע סיום המנדט, אך תהיה למדינה רשמית רק עם רוב יהודי מוצק המאפשר קיום דמוקרטיה פרלמנטרית. עוד הניח בן-גוריון שערבים שלא יסכימו לקבל את

103 יומן בן-גוריון, 26.8.1937, זכרונות, כרך ד, עמ' 425.

104 שם, עמ' 426.

105 שם, עמ' 427.

106 Palestine Partition Commission: Minutes of Proceedings of Fifth Meeting, 23.5.1938, ג'ו, עמ' 19-17.

107 שם, עמ' 22.

108 שם, עמ' 22-23.

109 שם, עמ' 27.

110 שם, שם, תרגום שלי.

אזרחות המדינה היהודית ייאלצו לעזוב אותה.¹¹¹ מסיבה זו, הציע שרתוק, טרנספר עשוי להיות 'קל יותר ממה שאנו מדמיינים'.¹¹²

אף על פי שההנחה המקובלת על הציונים והבריטים כאחד הייתה שהמדינה היהודית תהיה דמוקרטית פרלמנטרית בסופו של דבר, לא היה ברור אם היא תוקם. ליאונרד שטיין, אחד המשפטנים החשובים ביותר ששיעצו לסוכנות היהודית, הגיע למסקנה כי בתקופת המעבר, בזמן שליטתה של ממשלה זמנית יהודית, האוכלוסייה הערבית תיוצג בידי פקידים בריטים.¹¹³ הוא האמין שמדובר באופציה 'הגרועה פחות', אף שהודה שהיא הופכת ארבעים אחוז מהאוכלוסייה לאזרחים סוג ב', על בסיס גזעם בלבד.¹¹⁴ בתזכיר מאוחר יותר הוא פקפק אם המדינה צריכה להיוולד כדמוקרטיה פרלמנטרית.¹¹⁵ שאלת המשטר העתידי נדונה בשורה של התייעצויות ביוני 1938, מיד לאחר העדות הציונית בוועדת החלוקה. אליהו גולומב הציע שהמדינה תוקם כדמוקרטיה פרלמנטרית, אך כזו שיהודי התפוצות מיוצגים בממשלתה באמצעות הסוכנות היהודית.¹¹⁶ יהושע סופרסקי הביע את דעתו כי בתקופת המעבר לא צריך להקים פרלמנט, כדי שלא יהיה בו 'חלק גדול' של ערבים.¹¹⁷ אפרים רוטנשטרייך, חבר הנהלת הסוכנות, טען כי יש להגדיר את זכויות המיעוט הערבי רק כאשר ייוודע כמה אזרחים ערבים יש במדינה היהודית.¹¹⁸ שרתוק סיכם את העמדה הציונית:

הבעיה החמורה ביותר היא פרלמנטריזם. בן-גוריון קובע שמשטר דמוקרטי יוקם רק לאחר השלטת סדר ושלוש בארץ. נוסחה זו תעורר נגדה האשמות כבדות בדו־פרצופיות. עדיף לקבוע מועד מסוים. הכרחי יהיה מוסד של ממשלה זמנית לתקופת-מעבר ואחד מתפקידיה של הממשלה הזמנית יהיה הכנת המשטר הפרלמנטרי. בתקופת המעבר הזו יתברר גם מי מהערבים יסכימו להישאר אזרחי המדינה היהודית ומספרם יהיה ודאי קטן יותר משאנו משערים היום. ע"י הפחתת האזרחים הערבים מזה ועליה יהודית בתקופת המעבר מזה נבטיח רוב יהודי מוחלט לקראת המשטר הפרלמנטרי.¹¹⁹

כל חברי הנהלת הסוכנות וחברי הוועד הפועל הציוני המצומצם שהשתתפו בדיונים אלה תמכו בהעברת אוכלוסין – אם מדובר בטרנספר כפוי שיבצעו הבריטים, הסכם העברה עם

111 שם, עמ' 28.
 112 שם, שם, תרגום שלי.
 113 שטיין, **הערות**, עמ' 8-9.
 114 שם, תרגום שלי.
 115 שטיין, **הערות**, עמ' 11.
 116 ישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, 8.6.1938, **אמ"ע**, 19-1938-023-2, עמ' 7.
 117 ישיבת הנהלת הסוכנות, 12.6.1938, **אצ"מ**, עמ' 22.
 118 ישיבת הנהלת הסוכנות, 9.6.1938, שם, עמ' 2.
 119 שם, עמ' 9.

ארצות ערב, לחץ כלכלי לעזוב או גירוש של לא-אזרחים.¹²⁰ רעיון הטרנספר קסם לרבים משועי הציונות משום שהוא התיימר לפתור באבחה אחת את שתי הבעיות העיקריות שהציב המיעוט הערבי העתידי לפני ההנהגה הציונית: השליטה הערבית בקרקע מחד גיסא, ושאלת משטרה הדמוקרטית של המדינה היהודית מאידך גיסא.

בה בעת הייתה הצמרת הציונית מחויבת לשוויון זכויות פורמלי בין יהודים וערבים במדינה היהודית – גם אם שוויון זה היה מושג רק שנים מספר לאחר הקמתה. בהקשר זה, הערתו של אפרים קארש כי 'לו אכן היה בן-גוריון מציע את גירושם הקיבוצי של ערביי ארץ-ישראל – דבר שלא עשה – לא היה מרחיב על הצורך לזכות בידידותם של אזרחיה הערבים של המדינה היהודית ולשפר את תנאי מחייתם החברתיים, תרבותיים, וכלכליים; שהרי, לו נקבל את טיעון-השווא של [בני] מוריס, הרי לא יישארו אזרחים ערבים במדינה היהודית למטרה זו!' – מחמיצה את הנקודה.¹²¹ אומנם נכון שמעולם לא דובר על העברה מלאה של ערביי פלשתינה-א"י, אך הטענה המשתמעת כי טרנספר וזכויות מיעוט מוציאים זה את זה אינה נתמכת על ידי הרקורד ההיסטורי. נהפוך הוא, דווקא המחויבות הציונית לשוויון זכויות ולדמוקרטיה פרלמנטרית במדינה בעלת טריטוריה מצומצמת חייבה העברת אוכלוסין בקנה מידה גדול: לא טיהור אתני מלא אלא הקטנה מדודה של מספר הערבים על מנת להבטיח רוב יהודי מוצק. הצעת החלוקה של 1937 הפכה את רעיון הטרנספר מטקטיקה שמטרתה היחידה הייתה לפנות שטח למתיישבים יהודים לחלק אינטגרלי מתפיסת הדמוקרטיה הציונית. לטעמם של מנהיגי הציונות, אפשר היה להבטיח שוויון זכויות לאוכלוסייה הערבית רק לאחר שזו תהפוך למיעוט ערבי.

שאלת המשטר המדיני במדינה היהודית, אם כן, נקשרה לשאלת היקפו של המיעוט הערבי וזכויותיו. מגמה אינטלקטואלית זו נמשכה עד הקמתה של מדינת ישראל. וייצמן, שרתוק ובן-גוריון העלו את רעיון העברת ערביי פלשתינה-א"י למדינות אחרות במזרח התיכון גם בשנות הארבעים.¹²² חששם של המנהיגים הציונים מפני האיום הדמוגרפי/

120 ראו למשל, דוד בן-גוריון 'על הקו הממלכתי של המדינה היהודית', דברים בישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, 8.6.1938, אמ"ע, 19-1938-023-2, עמ' 3; דברי שרתוק, ישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, שם, עמ' 2-1; דברי בן-צבי, שם, עמ' 3; שרתוק למוזכיר ועדת החלוקה, 9.6.1938, אמ"מ, S25/5131, עמ' 24; דברי רוטנשטרייך, ישיבת הנהלת הסוכנות, 9.6.1938, אמ"מ, עמ' 2; דברי סנטור, שם, עמ' 11; ישיבת הנהלת הסוכנות, 12.6.1938, בתוך: שרת, יומן מדיני, 1938, עמ' 128-129; דברי זוכוביצקי, ישיבת הנהלת הסוכנות עם הוועדה הפוליטית, 12.6.1938, זכרונות, כרך ה, עמ' 212; דברי קפלן, שם, עמ' 213-214; דברי ברלין, שם; דברי סופרסקי, ישיבת הנהלת הסוכנות, 12.6.1938, אמ"מ, עמ' 21; דברי רופין, שם, עמ' 27; דברי כצנלסון, שם, עמ' 31-32.

121 אפרים קארש, 'סילוף מתוך פיקחון? סילוף מתוך עיוורון? בני מוריס על סוגיית ה"טרנספר"', אלפיים, גיליון 13 (1996), עמ' 213.

122 וייצמן לבראנדן בראקן, 27.10.1939, מכתבים ומאמרים, כרך 19, מכתב מס' 161, עמ' 182; 'ירח עיון', אפריל 1941, בתוך: מאיר אביווהר ואריאל פלדשטיין (עורכים), מטיף ציוני: זכרונות מן העיזבון, מאי 1940-יוני 1941, שדה בוקר 2008, עמ' 367; דברי שרתוק, ישיבת מזכירות מפא"י, 24.7.1941, אמ"ע, 35-1941-023-2, עמ' 11; ישיבת הוועד הפועל המצומצם, 6.1.1942, בתוך: יעקב רונה שרת

דמוקרטי הטמון במיעוט הערבי לא שכך. מייד לאחר החלטת האו"ם על חלוקת הארץ בנובמבר 1947, הסביר בן-גוריון כי מדינה יהודית שבה יש ארבעים אחוז ערבים אינה יציבה וכי הם יכולים להשתלט על הפרלמנט באמצעות משתפי פעולה יהודים.¹²³ הוא הבדיל בין הקמת המדינה היהודית בפועל ובין תחילת קיומה העצמאי, שיהיה תלוי בהעלאת מיליון וחצי יהודים ויצירת רוב יהודי מוצק. בשיחה עם הרון פולקה ברנדוט באוגוסט 1948, חזר שרתוק על טענתו מ־1937 כי יש ל'מעט עד כמה שאפשר את המיעוט הערבי במדינתנו' וכי המעטה זו הכרחית לקיום השלום 'ולעיצוב המדינה היהודית'.¹²⁴

הבריחה והגירוש של ערביי הארץ במהלך מלחמת 1948 פתרו, מבחינתם של ראשי מדינת ישראל הצעירה, תסבוכת דמוגרפית/דמוקרטית זו. מרדכי עליאש, חבר המשלחת הישראלית לאו"ם, העיר ביוני 1948 כי 'הייתה הרגשת חברינו שדנו בכך שאחד מהקשיים – הקושי הערבי – הגיע פחות או יותר לפתרונו, וכעת אפשר יהיה להרחיב את חוקת הבחירות לאלמנטים הפשוטים ביותר, בלי לסבך אותם, ולהכין את רשימת הבוחרים בנקל'.¹²⁵ על האופן שבו אי-חזרת הפליטים עיצבה את משטר המדינה הצעירה העיר שרתוק כי 'צריך להיות ברור, שהפתרון הראשי והמרכזי לבעיה אנו רואים לא בהחזרת הפליטים לארץ, אלא ביישובם בארצות השכנות, עניין הבטחון מחייב זאת. כל התהוות המדינה ודמותה היו אחרות אלמלא המלחמה. כשבא המלחמה ועמה המנוסה, כשהוכרז על המדינה – הייתה זו מדינה עברית במידה מכריעה והחזרת הפליטים למדינה כזו – הרי זה עניין אחר מלעכל אותה מלכתחילה'.¹²⁶

מעט מאוד השתנה, אם כן, בתפיסת הדמוקרטיה למן הצעת החלוקה של 1937 ועד החלוקה הממשית שהחלה ב־1947. שאלת הדמוקרטיה במדינה היהודית – המדומיינת והמוגשמת – הייתה ונתרה תלויה באופן ישיר בגודל האוכלוסייה הערבית תחת שליטה יהודית.

סיכום

מאמר זה ביקש לתרום לחקר הפוליטיקה הציונית בתקופת המנדט. ראשית הוא ביקש לחרוג מן הנטייה השגורה בהיסטוריוגרפיה הציונית לתאר את תולדות המנדט כדרמה

(עורכים), מאבק מדיני: קובץ נאומים ומסמכים, כרך א, תל אביב 2009, עמ' 67; ישיבת מזכירות מפא"י, 6.10.1942, אמ"ע, 2-024-1942-4, עמ' 23; ישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, 16.6.1943, שם, 1-1943-026-2, עמ' 5; זיכרון דברים מפגישת רוברטו בקי ושרתוק, 29.1.1944, ארכיון רוברטו בקי, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג), תיק 74; ישיבת ועדת התיכון, 4.6.1944, אצ"מ, S8/846, עמ' 8-13; ישיבת ועדת התיכון, 4.3.1945, שם, S25/10873, עמ' 11.

123 ישיבת מרכז מפא"י, 3.12.1947, אמ"ע, 2-023-1947-48, עמ' 7-8.

124 ישיבת הממשלה הזמנית חטיבת הפרוטוקולים, ישיבות הממשלה הזמנית וועדת החמישה, 11.8.1948, אב"ג, עמ' 7.

125 ישיבת הממשלה הזמנית, 30.6.1948, שם, עמ' 155-156.

126 ישיבת הממשלה הזמנית, 6.2.1949, א"מ, ISA-PMO-GovernmentMeeting-0002eea, עמ' 8.

משפחתית שמתחוללת בעיקרה בין האב הבריטי המנוכר לבן הציוני הסורר. באמצעות הדגשת ההקשר הבין-לאומי שבו התעצבה מחשבת המדינה הציונית, ניסיתי למקם את הדרמה המנדטורית בתוך סיפור גלובלי רחב יותר: עלייתו ודעיכתו של חבר הלאומים וניסיונותיו ליצור פוליטיקה בין-לאומית חדשה שתאפשר לעמים לא-אירופיים לממש את זכות ההגדרה העצמית שלהם, תגן על מיעוטים מפני מדינות הלאום הרעבתניות של מזרח אירופה ומרכזו ותשמור, תוך כרי, על האינטרסים האימפריאליים של מדינות ההסכמה. הצבת הסיפור הציוני בהקשר טרנס-לאומי מבהירה עד כמה היו ערים מנהיגי הציונות, בשנים שבין 1917 ו-1937, לגודש האפשרויות הפוליטיות והמדיניות שהציע סדר העולם החדש שנוצר לאחר המלחמה הגדולה. הטענה שמנהיגי הציונות בשנים אלה רצו רק – או בעיקר – בהקמתה של מדינת לאום יהודית לא רק שאינה מתיישבת עם הרשומות ההיסטוריות – היא מתעקשת להתעלם מהגורמים הקונטינגנטיים שהובילו בסופו של דבר להקמתה של מדינת ישראל.

שנית, הפתיחות הציונית בתקופת המנדט לגוונים שונים של ריבונות ופרקטיקות דמוקרטיות מדגימה, ביתר שאת, כי שאלה מרכזית בתולדות ישראל לא נחקרה די צורכה. מהי בדיוק אותה ריבונות יהודית שאותה ביקשו להגשים מנהיגי התנועה הציונית? אם בן-גוריון וז'בוטינסקי קיוו להיות חלק מן האימפריה הבריטית גם לאחר שהתקבעו על מודל מדינת הלאום, ואם ז'בוטינסקי המשיך לטעון בזכות אוטונומיה ערבית בתוך המדינה היהודית,¹²⁷ האם הם שאפו לקיים ריבונות יהודית מוחלטת בפלשתינה-א"י? נדמה שיש צורך דחוף להסיט את נקודת המבט מן החלק היהודי בתיבה 'מדינה יהודית' ולשאול: על מה בדיוק אנחנו מדברים כאשר אנו מדברים על מדינה?